

॥ ॐ ॥

॥ श्रुतिमतोद्योतः ॥

पूर्णज्ञानाय निर्भेदपरमानन्दमूर्तये ।

ध्यासरांकररूपाय श्रीपरमहणे नमः ॥

निमतो भिन्नः मुक्तत्वात् संप्रतिपन्नवत् इत्युक्ते, शुद्धचिन्मात्रे मुक्ते भेदस्याभ्युपगमात् सिद्धसाधनम्; मुक्तिदशायाः घर्मिविशेषणत्वे परं प्रत्यसिद्धिः, मुक्तौ कालानभ्युपगमात्; मुक्तिदशायां कालो नाभ्युपेयत इति व्याहृतमिति चेत्, न; तत्त्वज्ञानस्य स्वसमानविषयकस्वसमानाधिकरणाज्ञानतत्प्रयुक्तदृश्याधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियमाभ्युपगमेन फलवः तन्निरासात् । एतेन मुक्तिकालावच्छिन्नभेदवत्त्वं साध्यमिति परास्तम्, परं प्रति साध्याप्रसिद्धेः । अत एव न पारमार्थिकभेदोऽपि साधनार्हः । यत्तु स्वज्ञानावाप्यभेदः साध्यत इति, तदसत्; स्वशब्देन पक्षोक्तौ साध्यप्रसिद्धेः, दृष्टान्तोक्तौ सिद्धसाधनात् । यदि च मण्डनमते परमदृश्यध्वंसस्य मुक्तिकालत्वसंभवात् तस्य

पक्षतावच्छेदकत्वं वाच्यम् अतो न सिद्धसाधनमित्युच्यते,
तदा अनृतव्यावृत्त्यादेः तत्काले ब्रह्मणि अभ्युपगमात्
सिद्धसाधनमेव ॥

यत्तु मुक्तत्वादित्यस्य बन्धसंसर्गाभाववत्त्वादित्यर्थ इति,
तदसत्, अभाववत्त्वस्यैव हेतुत्वसंभवे इतरांशवैयर्थ्यात् ।
यदत्र पण्डितमन्येनोक्तम्— तथा मति प्रमेयत्वादीनां केवलान्वयित्वमङ्गप्रसङ्गः, तत्रापि विषयताया एव केवलान्वयित्व-
मित्यस्य सुवचत्वादिति— तदुपहृषणीयमेव ; स्वसमानाधि-
करणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितधर्मस्यैव व्याप्यता
च्छेदकतया प्राचां मते व्याप्यत्वासिद्धेरत्रापि दुर्धरत्वात्
नव्यमतेऽपि आधिक्येन निमहे तस्यानुत्तरत्वात् ; अभ्-
पगतश्च तान्त्रिकैराधिक्येन निमहः ; स च हेत्वाधिक्यव
हेतुविशेषणाधिक्येऽपि तुल्यः ; अन्यथा वह्निमान् काकदन्त
विषयकज्ञानविषयधूमवत्त्वादित्यपि प्रयुञ्जानो न निगृह्येत
एतेन बन्धात्यन्ताभावहेतुतापक्षोऽपि प्रत्युक्तः । अनुयोगि
तासंबन्धेन लघोर्वन्धस्य हेतुविशेषणत्वं तु कथंचित
युक्तम् ॥

यदपि मुक्त इति पक्षनिर्देशे सिद्धसाधनस्य संसारा-
न्मुक्त इत्युक्तौ अप्रसिद्धविशेष्यत्वादेः शङ्का स्यादिति तन्नि-

रासाय विमतप्रहणम् । तथाहि— यदि विशेष्यो मुक्तात्मा अप्रसिद्धः स्यात्, तदा किमाश्रया विमतिः स्यात्, यदि विशेषण भेदोऽप्रसिद्धः स्यात्, तदा किमुल्लेखिनी विमतिः स्यात्, यदि वा मुक्तात्मनि भेदः सिद्धो वाधितो वा भवेत्, तदाप्यन्यतरपक्षनिश्चयात् न विमतिः स्यात्; अस्ति चेयम्, अतो नाप्रसिद्धविशेष्यत्वाप्रसिद्धविशेषणत्वसिद्धार्थत्वप्रमाणवाधा इति, एतेन एदाहरणेऽपि संप्रतिपन्नप्रहणस्य साध्यसाधनवैकल्याद्युद्धारः प्रयोजनं व्याख्यातम्; अन्यथा यथा निगलमुक्ते इत्यवश्यमिति; तदपि न, विमत इत्युक्तिमात्रेणोक्तशङ्कानिरासे विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् संप्रतिपन्नवत् इत्युक्तिमात्रेणोक्तदोषनिराकरणसंभवात् तत्र तत्र अप्रसिद्धविशेषणत्वाद्युद्भावनासंगते । प्रकारान्तरेणोद्भावनपरिहारौ तु प्रकृतेऽपि तुल्यौ । यत्तु मुक्तस्य भेदमात्रानङ्गीकारेण आक्षिपन्तं प्रति प्रकृतप्रयोगः, नातः सिद्धसाधनादीति, एतन्न, मुक्ते मुक्त्वन्यदशाया भेदमात्रानङ्गीकर्तुं चादिन एव अभावात्; शुद्धाद्वैते मुक्तौ कालानभ्युपगमात् भावाद्वैते सिद्धसाधनस्य दुर्लभत्वात् । यदपि प्रागवस्थाया येन भेदेन विशिष्टः, तेनैव भेदेन सोक्षेऽपीत्ययमत्रार्थो विवक्षित इति न कश्चिदोष इति, तदपि विवक्षितविशेषणे

दूषितप्रायम् ॥

अथ परमात्मप्रतियोगिकभेदोऽत्र साध्यः; घन्धप्रश्व-
साधिकरणत्वं हेतुः; अतो न कोऽपि दोष इति चेत्,
मैवम्; परमात्मशब्देन जगत्कर्तृत्वादिविशिष्टविवक्षायां सि-
द्धसाधनात्; सत्यादिपदतात्पर्यविषयविवक्षायां मुक्ते तद्भेदस्य
संदिग्धतया संदिग्धानेकान्तत्वस्य दुर्वारत्वात्; अनुकूलत-
र्कास्फूर्तो व्यभिचारसंशयस्यापि दूषकत्वात्; स्पष्टमेव तदनु-
मानदीधितौ । यत्तु अनवच्छिन्नविशेषणतया भेदवत्त्वं सा-
ध्यम्, अतो न सिद्धसाधनवेति, तदसत्; यावत्कालमनुव-
र्तमानाया अनृतादिव्यावृत्ते शुद्धचिति अभ्युपगमेन सिद्ध-
साधनानुद्धारान् । केचित्तु निगलमुक्तिसाधारणमुक्तिमात्रवि-
वक्षायां सिद्धसाधनमप्रत्यूहम्, मुख्यमुक्तिविवक्षाया दृष्टान्ते
साध्यवैकल्प्यम्, निगलमुक्तस्य मुक्तिकालावृत्तित्वान्; निग-
लदद्धात्मापि शुद्धात्मना मुक्त्यन्वयीति चेत्, एवं सति नासौ
दृष्टान्तः, संदिग्धसाध्यकत्वात्— इति मुक्तिकालावच्छिन्नभे-
दवत्त्वसाधनमुक्तमित्यापि वदन्ति ॥

नन्वत्र न सिद्धसाधनमुद्गावनार्हम्, त्वया प्रक्षातिरि-
क्तस्य सर्वस्याप्यप्रामाणिकत्वाभ्युपगमात्; न ह्यप्रामाणिका-
र्याभ्युपगमेन सिद्धसाधनोपन्यासः प्रेक्षावतां युक्तः; तथा

सत्यतिप्रसङ्गादिति चेत्, मैवम्; सिद्धसाधनतायां पक्षे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्याभ्युपगतत्वमेव तन्त्रम्; न तु तस्य प्रामाणिकत्वमपि । न चातिप्रसङ्गः; तस्यानिरूपणात् । न च पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धर्मिहानावाध्यवहृथभ्युपगमशून्येनापि गुञ्जापुञ्जारोपितवह्निमादाय सिद्धसाधनापादनात्मा सः; उरसर्गतः शब्दप्रवृत्तौ व्यवहारकालावाध्यत्वस्योपाधितया वह्निपदेन व्यवहारकालावाध्यवह्नेरेवोपस्थिततया तस्य च पर्वतादावनभ्युपगतत्वेन सिद्धसाधनस्योद्भावनायोगात्; वह्नित्वमात्रस्य साध्यतावच्छेदकत्वे तु भवेदेव सिद्धसाधनम्, विशिष्टशुद्धौ संसर्गतावच्छेदकतया अखण्डोपाधिरूपस्य अन्यस्य वा व्यावहारिकत्वस्य भानोपगमात् गुञ्जापुञ्जारोपितवह्नादेः पर्वतादावुक्तसंयोगाभावेनानुमितेरुद्देश्याया उक्तधर्मावच्छिन्नविषयताकत्वेन अभ्युपगततया सिद्धसाधनस्योद्भावनायोगात्; संयोगमात्रस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धत्वे तु भवेदेव ॥

ननु भेदस्यापारमार्थिकत्वे शुद्धचिन्मात्रे मुक्ते तद्वत्त्वाभ्युपगम एव नोचितः, सदसतोः संबन्धायोगादसतो निरधिकरणत्वाच्च; मैवम्, अत्यन्तासत् एव तथात्वाभ्युपगमात् भेदस्य चानिर्वाच्यत्वात् । न चानिर्वाच्यत्वासिद्धिः, क्वा-

सिद्धाधाभ्यामेव तत्सिद्धेः; तथा हि— शुक्ताविद् रजतमिति भ्रमप्रकारो न सन्, वाध्यत्वात्— इति तु तत्राप्यनुमतम् । नाप्यत्यन्तामन्, अपरोक्षत्वानुपपत्तेः; प्रत्यक्षं हीन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यम्; न चासतेन्द्रियस्य संनिकर्षः संभवति । किं च, अमद्रजतं रजतत्वेन भाति, न वा नाद्यः, अन्यथाख्यात्यापत्तेः, तुल्ययुक्त्या भ्रमे परमार्थरजतस्यापि भानसंभवाच्च । न द्वितीयः, भ्रमाद्रजतार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः; तस्येष्टावच्छेदकधर्मिसंसर्गानवगाहित्वात् । विस्तृतं चैतदन्यत्र ॥

यत्तु भ्रमे अधिष्ठानस्यैव विषयता, स च केवलं स्वविषयं शुक्तिकाशकलमत्यन्तासद्रजतात्मनावगाहत् इत्यसद्रजतविषय उच्यते; रजतज्ञानस्य शुक्तिविषयत्वं संविद्धिरुद्धमिति चेत्, न; रजतज्ञानस्येत्यस्य कोऽर्थः? यदि रजतविषयस्येति, तदासिद्धिः; यदि रजतमिति ज्ञानस्येति, तदा परस्यैव संविद्धिरोधः, यदिदं रजतमित्यमनिषं सा शुक्तिरेवेति प्रतीतेः; यदाकारं यद्विज्ञानं तच्चद्विषय इति प्रमितिनित्येव व्यवस्था; एवं च भ्रमस्य रजताविषयकत्वान्न भ्रमे तदिन्द्रियसंनिकर्षापेक्षा; शुक्तिसंनिकर्षेणैव इन्द्रियेण दोषसहकृतेन भ्रमोत्पादाभ्युपगमादिति । तन्मन्दम्; भ्रमे रजत-

त्याविषयत्वे अख्यातिवादापत्तेः; तदविषयकत्वेऽपि तदा-
 चारतास्वीकाराद्दोष इति चेत्, भाकारतैव विषयतेति,
 कथं भ्रमस्य रजताद्यविषयकत्वम् । ननु नाकारत्वं विष-
 यता, किं तु यत्संनिकृष्टेन करणेन यज्ज्ञानं जन्यते, स
 तस्य विषय इत्युक्तेः स्वजनकेन्द्रियसंयोगादिरेवेति, तस्य
 रजते बाधात् न तस्य भ्रमविषयत्वमिति चेत्, न; अख्या-
 तिवादापत्तिवारणायाकारताया भवश्याभ्युपेयत्वे घर्मादाव-
 पि सैवास्तु विषयता, न तूक्तसंप्रयोगादिः; तथात्वे गौरवात्
 रजतत्वेनेमं साक्षात्करोमीत्यनुभवस्य भ्रमप्रमासाधारणस्य
 वैरूप्यकल्पनापत्तेश्च; नित्यज्ञाने विषयतान्तरकल्पनावश्यक-
 त्वाच्च, तस्या एव स्वसमानाकारजन्यज्ञानेष्वपि स्वीकर्तुमु-
 चितत्वाच्च; धर्मिभेदेन घर्माणां भेदावश्यकत्वेऽपि दण्डादि-
 बह्विशेषणतायाः संभवाच्च । किं च घटवद्भूतलम्, घटो रू-
 पवान्, भूतले पटः इति समूहालम्बनात्मकज्ञानस्य घटे
 भूतलविशेषणकत्वापत्तिः; रूपांशे घटस्य विशेष्यत्वानुरोधेन
 तज्ज्ञानजनकपटेन्द्रियसंनिकर्षस्य विशेष्यत्वारूपताया आव-
 श्यकतया भूतलस्य पटांशे विशेषणत्वानुरोधेन भूतलेन्द्रिय-
 संनिकर्षस्य प्रकारत्वारूपतायाप्रावश्यकत्वात् । न च प्रका-
 रतास्वाविशेष्यतात्वादीनां विषयतास्त्ववश्यवाच्यतया भूतल-

निष्ठविषयताया विशेष्यतात्वेनैव यदादि ११
 न तु प्रकारतात्वेनेति वाच्यम् । भूतलं घटवत्, सू-
 घटः, इति समूहालम्बनप्रतीत्यनुरोधेन ५५
 त्वात्, न च तत्र संनिकर्षभेदादुपपत्तिः । तत्र य-
 संनिकर्षणोक्तविषयज्ञानद्वयजननस्थले गत्यभावात्; संयोगा-
 न्यसंनिकर्षे निवृत्तमनुपपत्तिः । किं च प्रकारतानिरूपकत्वा-
 देरतिरिक्तत्वे विषयवैवातिरिक्त्वा अस्तु अनतिरिक्तत्वे चोक्त-
 दोषो दुष्परिहार इत्यन्यत्र विस्तरः । एव चातिरिक्तविष-
 यताकल्पनस्यावश्यकत्वे ज्ञानजनकसंनिकर्षस्य विषयतात्व-
 कल्पनमनुचितम् । एवं च भ्रमस्यारोप्यविषयकत्वप्रौढ्यात्
 अपरोक्षविषयस्यारोप्येन्द्रियसंनिकर्षजन्यत्वमावश्यकमिति न
 तस्यात्यन्तासत्त्वम् ॥

यत्तु अत्यन्तासतो नरविषाणादेरप्यसत्पदारप्रतीतिसंभवेन
 नासत्प्रतीयत इति व्याप्यभावात्, शुक्तिरजतादेरत्यन्तास-
 त्वेनैवोपपत्तेः, तथा अन्यथाविदितस्य सम्यग्विज्ञानगोचर-
 स्वरूपशाब्दत्वस्य सदश्रिदारमनोऽपि संभवेन सन्न वाध्य
 इति व्याप्यभावादम्बरादेः सत्त्वेनैवोपपत्तेः न ख्यातिबाधा
 न्ययानुपपत्त्या अनिर्वचनीयत्वसिद्धिरिति; तत्र, नरविषा-
 णादिशब्दादत्यन्तासतः प्रतीत्यसिद्धेः; नरशब्दस्य नरसं

धन्व्यर्थकतया विषाणशब्दस्य च शृङ्गमात्रवाचितया तयो-
 ज्ञात्यन्तासत्त्रविरहेण तदन्यस्य चाशब्दार्थतया तत् प्रती-
 त्ययोगात् । न चैकार्थाभावलक्षणसामर्थ्यमेव समासप्रयोज-
 कम्, तच्च विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं विनानुपपन्नमिति नर-
 सबन्धित्वविशिष्टशृङ्गरूपार्थान्तरस्य तस्मात्प्रतीतिरावश्यकीति
 वाच्यम्, तथा सति तादृशवाक्यजन्यबोधस्य निर्विकल्पक-
 तया नरसबन्धित्वशृङ्गत्वाद्यप्रकारकतया सशयाद्यविरोधि-
 त्वापत्तेः । न हि विशेषदर्शनशून्यस्य तादृशवाक्यजन्यशा-
 ब्दबोधानन्तरं शृङ्गं नरीय न वेति सशयो जायते । ननु
 सशयजनकशक्तेः कुण्ठितत्वापादनमेव प्रतिबन्धकता, सा
 चोक्तवाक्यजन्यबोधस्याप्यनुभवबलादङ्गीक्रियते, अतो न
 दोष इति चेत्, न, तादृशप्रत्ययानन्तरं शशयित्वेन शृङ्गं
 जानामीति अनुभवापलापप्रसङ्गात्, अर्थान्तरशक्तसमुदाया-
 त्तदर्थोत्सृष्टार्थान्तरबोधस्यायुक्तत्वाच्च । न ह्येतद्वाक्यश्रवणा-
 त्पूर्वमुक्तविशिष्टज्ञानमस्ति, येन तत्र तद्वाक्यशक्तिगृह्येत ।
 इतरान्वितशक्तिवादेऽप्यन्वयविशिष्टस्यैव पदशक्यता, मन्मते
 विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि विशेषणप्रकारेण तस्य भानमिति न
 कापिदनुपपत्तिः । न च दण्डविशिष्टे दण्डाभावाद्द्विशिष्टप्र-
 त्ययो नियमेन भ्रमः स्यादिति वाच्यम्, दण्डविशिष्टो दण्ड-

दून्य इत्यभ्युपगमस्य सपेक्षमातनुषितत्वान् । न चैवं दृष्टो
 दृष्टवानिति प्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम् ; दृष्टविशिष्टे दृष्टव-
 तो भेदाभावेन विशिष्टप्रतीतेरसंभवात् । अन्यथा पटो पट
 इत्यादिप्रत्ययापत्तेर्दुर्बोत्त्वान् ; प्रकाशान्तरेण तद्धारणेऽपि ना-
 म्नाकं श्रुतिः, अत्रिरुद्धत्वान्, अनिर्वाण्यत्वात्तेऽप्येकार्थी-
 भावस्य सूत्रपादत्वाच्च, परम्परनिरूप्यनिरूपकमात्राप्रसव-
 टकपदार्थविषयताशालिबोधपरत्वारूपसामर्थ्यस्यैव समाम-
 नाशे आश्रयणसंभवाच्च, परोक्षे अन्यथान्यथान्यभ्युपगमेऽपि
 वाचकाभावाच्च । पाप्यत्वं नोक्तरूपमापाद्यवतिरेकः ; किं तु
 स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं ज्ञानत्वेन ज्ञानजन्यताप्र-
 तियोगित्वं वा, आपादकं सत्त्वमपि स्वप्रकारकरीविशेष्यता-
 व्यापकमाश्रयप्रतियोगित्वाभाव इति नाम्नः उक्तशब्दत्वम्,
 सत्त्वव्याहृतिप्रसङ्गान् । किं च शृङ्गार्थिना शृङ्गं कास्तीति
 प्रश्ने कृते, यत्र प्रहारकेन अत्र गिरिर्दीर्घा शङ्कशृङ्गमस्तीत्यु-
 क्तम्, तत्र शृङ्गत्वानवगाह्याप्यन्तासद्वरादिप्रत्ययस्यैव
 जनने तद्वाक्यजन्यबोधानन्तरं शृङ्गार्थिनो गिरिर्दीर्घमनं
 प्रति प्रवृत्तिर्न स्यात् ; तत्र शृङ्गत्वादिमाने चान्यथाह्याति-
 दुर्बोत्तेति किमनेन दुष्टबुधोचनिरसनात्प्राप्तेन ॥

यत्त्वसतः प्रतीत्यभावेऽसद्वैलभ्रण्यज्ञानानुपपत्तिरिति, त-

दसत्, न ह्यसद्वैलक्षण्यमसत्प्रतियोगिको भेद, किं तु सत्ता-
 दात्म्यमात्रमित्युक्तत्वात् । ननु तर्हि तत्साधन व्यर्थमिति
 चेत्, न, शून्यवादिना परमार्थसतोऽनङ्गीकारत्तत्तादात्म्य
 शून्यत्वाविरोधिनोऽनिर्वाच्यत्वस्य साधने तच्छून्यत्वमादाय
 जगतोऽर्थान्तरता तेन तदन्येन बोद्धाव्येतेति तन्निरासाय
 तदावश्यकत्वात् । न चासत्ख्यात्यनभ्युपगमे तत्खण्डनादौ
 प्रवृत्त्ययोग, असत्प्रतीयत इति परोक्षप्रतिज्ञाया अप्रामा-
 ण्यसमर्थनरूपे खण्डने विजयार्थं प्रवृत्तिसभवात् । सदि-
 त्यादिप्रतीयमानविशेष्यकसत्तादात्म्याभावप्रकारकबोधपरवा
 क्यान्तु जायत एव प्रतीति । पर तु सा व्यधिकरण
 प्रकारकत्वीद्वपर्यय एव । उक्तप्रतिज्ञाया अप्रामाण्यसमर्थन
 च प्रतीयमानत्वावच्छेदेन सत्तादात्म्यसाधनभात्रेणाभ्युपप-
 द्यते । शशशृङ्गमलीकमित्यादौ च शशशृङ्गपद तद्वाक्यप-
 रम्, मलीकपद चाप्रमाणवाक्यार्थकम्, अन्यथा सत्यभद-
 विशिष्टार्थकत्वे भेदस्य भावाभावविलक्षणस्याभ्युपगमापत्ते,
 तथा च 'भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावता पृथक्' इति
 विरुद्धचेत । लक्षणया तस्य सदृष्टिधर्मविशिष्टपरत्वे मुख्यार्थ-
 परतादृशवाक्यात्प्रतीत्यनुपपत्ति । वस्तुतः सत्यवचा इत्या-
 दौ प्रमाणेऽपि सत्यशब्दप्रयोगात् तत्समानार्थकप्रतशब्दो

ऽपि तदर्थक ; तेन न 'अलीक त्वप्रियेऽनृते' इति कौश विरोध । निराश्रयस्यैव धर्मस्य स्वीकारे घटत्वादपि घटातिरिक्ताश्रय स्यात्, तत्रापि तस्य घटातिरिक्ताश्रयो न सन्नित्यनुभवात् । अत्रापि हि ऋतभेदस्याश्रयो न सन्नित्येव व्यवहर्तव्यम् ॥

किं चाविषयस्य रूपातिरस्ति, न वा, नाद्य, रूपातिविषये विषयभेदस्य वक्तुमशक्यत्वान् । न द्वितीय, तस्या रूपातौ तत्स्स्यातिखण्डनायोगान् । न च शशशृङ्गमसदिति मुख्यार्थपरवाक्यप्रामाण्यं न स्यादिति वाच्यम्, इष्टत्वात् । न च नन्वातिरिक्त्यादृशपदसमुदायायोऽर्थं प्रतीयते तादृशसमुदायनञ्चटिततादृशसमुदाययोरन्यतराप्रामाण्ये तदितरप्रामाण्यमिति नियममङ्गापत्तिरिति वाच्यम्, अविषयो न सन्निति वाक्ये तवाप्यगते, विषयभेदस्याश्रयदौर्भ्येन नञ्सत्त्वे तदसत्त्वे च तादृशवाक्यप्रामाण्यस्य दूरनिरस्तत्वात्, उक्तनियमस्याप्रयाजकत्वाच्च । किं च शशशृङ्गादिशब्दादखण्डार्थप्रत्यये नीलघटादिशब्दादपि तदापत्ति, इष्टापत्तौ नीलत्वन घट जानामीत्युल्लेखानुपपत्ति, तादृशविशिष्टस्य घटत्वानाश्रयतया घटपदेन तुल्लेखायोगादिसंयत्त विस्तर । एव च परमार्थविलक्षण रजतादि सत्तादात्म्यवत्,

अपरोक्षप्रतीतिगोचरत्वात्— इत्यनुमानेन स्वप्रकारकधीवि-
शेष्यताव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपपरमार्थविलक्षणत्ववदिष्ट-
सत्तादात्म्यं शुक्तिरूप्यादौ सिध्यति तदेव चानिर्वाच्य-
त्वम्, सत्तादात्म्यशून्यताया एव अत्यन्तासत्त्वरूपत्वात् । एवं
च दृश्यत्वादिभिर्धियदादेरनिर्वाच्यत्वं शुक्तिरूप्यदृष्टान्तेन
यैरनुमितं तैरुक्तप्रयोगे सिद्धसाधनं सुशक्योद्भावनमेव ।
तथा च पक्षे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वमात्रस्य पराभ्यु-
पगतत्वमात्रमेव सिद्धसाधनोद्भावनधीर्जं न तु तत्त्वावेदकप्र-
माणवेद्यत्वं तस्येति सुधीभिर्धिभावनीयम् ॥

तदेवमनिर्वचनीयत्वप्रसिद्धौ भेदेऽनिर्वचनीयत्वादिविक-
ल्पस्य सन्मूलकप्रभादेश्च उपपन्नतरत्वात् साध्यविकल्पेन
द्रूपणमपि संभवतीति बोध्यम् । मिथ्याशब्दस्य सद्विलक्षण-
त्वमेवार्थः, सत्तात्यन्तासदनिर्वाच्यसाधारणम्, न च सा-
मान्यस्य सदसद्बुभयवृत्तिरत्वायोगः; पदवृत्त्यभावप्रतियोगि-
तायाः सदसत्साधारण्यस्य सर्वैरेव वाच्यत्वात् । प्रतियोगि-
ता प्रतियोगिभेदेन भिद्यते; नात एकस्योभयसाधारण्यमि-
ति चेत्, पूर्वोक्ताभावप्रतियोगितारूपमिथ्यात्वस्याप्यनुभय-
साधारण्यमक्षतमेव । किं बहुना, घूमत्वादिसामान्यमपि व्या-
वहारिकप्रातिभासिकसाधारणमेव । यत्तु व्यावहारिकप्रातिभा-

सिक्काधारण धूमत्वादिसामान्यं नाभ्युपगन्तु युक्तं तथा सति बहौ साध्ये धूमादेर्व्यभिचारित्वापत्तेरिति, तत्र, बहुलो र्ध्वतादिवद्यवहारकालानाध्यत्वादेरपि हेतुविशेषणत्वाभ्युपगमान् । तार्किकादिभिसदननुमरण चानिर्वचनीयानभ्युपगमादेव । अपरीक्षकैसदननुमरण तु यथायथ वाष्पारोपितधूमादेरत्यन्तासत्त्वनिश्चयान्न्यथा वेति न परीक्षकैस्तथा वर्तितव्यमिति दिक् ॥

किं चागमोऽप्यनिर्वचनीये प्रमाणम्, तथाहि— 'नासदासीन्नोसदासीत्तदानीम् । नासीद्रजो नो व्योमापरो यत् । किमावरीष कुड्कस्य शर्मन् । भम्भ किमासीद्रहन गभीरम् । न मृत्युरमृत तर्हि न । राज्या अह आसीन् प्रकेन । आनीद्वात स्वदया तदेकम् । तस्माद्धान्यज्ञ पर किं च नास । तम आसीत्तमसा गूढममे प्रकेतम् । सलिल सर्वमा इदम् । तुच्छेनाश्वपिहित यदासीत् । तमसस्तन्महिना जायतैकम् । कामसदमे समवर्तताधि । मनसो रेत प्रथम यदासीत्' इत्यादिश्रुत्या सदसतोर्निषेधपूर्वकं तमससत्त्वकथनेन तस्य सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वाच्यत्वलाभात् । नन्विदमयुक्तम्, एव सति तदा परमार्थतयाङ्गीकृतस्य ब्रह्मणोऽप्यनिर्वाच्यत्वापत्ते, तस्यापि 'आनीद्वातम्' इति

वाक्येन प्रलये परिक्षिष्टत्वावगमात् इति चेत्, न, 'सदेव सोम्येदमप्र आसीत्' 'सत्यं ज्ञानमन्तं ब्रह्म' इत्यादिश्रुत्यन्तरेण ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वावगतौ तद्विरोधेनार्थापत्तेर्ब्रह्मांशे प्रवृत्त्ययोगात् । न चैवम् 'नोसदासीत्' इत्यभिधानविरोधः, ब्रह्मणस्तदानीं सत्त्वादिति वाच्यम्; 'आनीदवातम्' इत्यादिश्रुत्येकवाक्यतया ब्रह्मान्यसत् एव निषिद्धत्वात् । न च सिद्धचसिद्धिभ्यां व्याघातः; ब्रह्मान्यत्वेनेत्यंशपूरणेन 'नोसदासीत्' इत्यंशव्याख्यानसंभवात् । न चैवमपि 'नासदासीत्', इत्यंशविरोधः, उक्तप्रतियोगित्वरूपमिध्यात्वस्य तमःसधारण्यादिति वाच्यम्, अत्रत्यासत्पदस्य सत्तादात्म्यशून्यपरत्वात् । न च 'मूर्ते सदिति संप्रोक्तममूर्तेमसदुच्यते । मूर्तामूर्तेतरद्ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते' इति पैङ्गुश्रुतौ सदसत्पदयोः मूर्तामूर्तवाचकताया उक्तत्वात् 'यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च तत्सद्वायुरन्तरिक्षं चासत्' इति माध्यंदिनश्रुत्या असत्पदस्य वाय्वन्तरिक्षमात्रवाचकतया उक्तत्वेन ब्रह्मान्यत्वेनेत्यध्याहारस्य असत्पदस्य सत्तादात्म्यशून्ये लक्षणायाश्च कल्पनमपेक्ष्य उक्तभागद्वयस्य मूर्तामूर्तनिषेधपरत्वमेव युक्तमाश्रयितुमिति वाच्यम्; सदसच्छब्दयोः पारमार्थिकापारमार्थिकपरतया लौकिकवैदिकप्रयोगप्राचुर्येण श्रुतिमात्रप्रसि-

द्दमूर्तामूर्तपरत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात्, अध्याहारतो लक्षणायाः
 ध्वजहस्तिरुदलक्षणातो जहलक्षणायाश्च जघन्यत्वाच्च, रक्तश्रुतेः
 यथा कयाचिद्दृष्ट्या तद्दोषकत्वमात्रेणोपपन्नतया तयोस्तद्वाच-
 कत्वपरत्वकल्पने मानाभावाच्च । न चोक्तासन्निषेधे अप्रसक्त-
 प्रतिषेधापत्तिः, सतो निषेधेन तस्यापाततः प्राप्तिसंभवात् । न
 चैवं तुल्ययुक्त्या तमोन्यत्वेन सदभावो 'नोसदासीत्' इत्य-
 स्यार्थः स्यादिति तमसो न अनिर्वाच्यता स्यादिति वाच्यम्,
 तथा अध्याहारे मानाभावात्, तमःपरमार्थताप्राहकप्रमा-
 णाभावात् । अधिकमग्रे वक्ष्यामः । यत्तुक्तव्याख्याने 'तदा-
 नीम्' इत्यस्य वैयर्थ्यम्, रज आदेरपि सन्निषेधेनैव निषेध-
 लाभात् पृथग्ग्रहणानौचित्यं च, तस्य पारमार्थिकत्वासंप्रति-
 पत्तावसन्निषेधेनैव निषेधलाभ इति; तदसत्, 'तदानीम्'
 इत्यनुक्तौ कालान्तरे सदसन्निषेधसहितस्य कालान्तरे तमः-
 सत्त्वस्य अनिर्वाच्यत्वासाधकतया तन्निषेधाधिकरणकाले त-
 त्सत्त्वाभिधानस्यावश्यकत्वात् । सत्त्वं च परमार्थतैव अस-
 त्वं सत्तादात्मशून्यत्वमिति तुच्छपरमार्थयोरेव प्रकृतनिषे-
 धविषयत्वेन रजभादिनिषेधस्यावश्यकत्वाच्च । 'तदानीम्'
 इत्यस्य रजःप्रभृतिनिषेधे एवान्वय इत्यपि वदन्ति । अत्रत्य-
 सदसत्पदयोर्भावाभावपरतास्मद्भिन्नतेति परोक्तिस्तु न अ-

ज्ञेया, अनादेर्जाविशभेदादेः प्रलयकालसत्त्वाभ्युपगमेन त-
स्यास्मदनभ्युपगतत्वात् । यत्तु रजःपदं रजःप्रभृतिगुणत्र-
यपरमिति तदसत्, तमसो गुणत्रयात्मकत्वेन तत्सत्त्वे गुण-
निषेधासंभवात् ॥

गुरुचरणास्तु— 'नासदासीत्' इत्यस्य असदन्यदासी-
दिति 'नोसदासीत्' इत्यस्य च सदन्यदासीदित्यर्थः; न च
नवापर्यस्य नोद्देश्यत्वम्, तथा सति न पृथिवी निर्गन्धेत्य-
तोऽपि पृथिवीभिरङ्गं निर्गन्धमित्यादिप्रत्ययप्रसङ्गात् इति वा-
च्यम्, असन्न भवतीति नासदिति व्युत्पत्त्या इहामाह्वण
भासीदितिवद्दुद्देश्यत्वाविरोधात् । न-शब्देनार्थ समाप्तः ।
उक्तप्रसिद्धपतिक्रममपेक्ष्य वैरूप्यानुसरणस्यापि युक्तत्वाच्च ।
न चैवं प्रलये सदसत्सत्त्वमात्रेणोक्तनिषेधद्वयोपपत्तेरनिर्वा-
च्यत्वासिद्धिरिति वाच्यम्, सद्विलक्षणस्य कालसंबन्धाभि-
धानेनैव तत्सिद्धेः । न चैवमसदन्यस्य सत्त्वाभिधानमसं-
गतं निरर्थकत्वादिति वाच्यम्, सदन्यस्य कथं कालसंबन्ध
इति शङ्कानिरासार्थत्वेन तदभिधानसार्थक्यात्— इत्याहुः ॥

यत्तु 'अद्भुतत्वादनिराच्यं प्रश्न विचेत्यमेव च । अ-
चिन्त्यं तत एवैतदवर्क्यांशेयमेव च । प्र-गताविति घातोस्तु
पूर्वावगतवत्सदा । स्थितेर्भङ्गवैमित्युक्तमनृतं परिणामतः ।

प्रकृति प्राकृत प्रोक्तमसत्तदशुभत्वत । असता बुद्धिगम्यत्वा-
दसत्यमिति खेप्यते । नियमेन यद्विश्चित्तास्ते सन्तो ब्रह्मणि
स्थिता । विश्व मर्त्यं वो विष्णोर्नित्यमेव प्रवाहत् । न का-
प्यनीदृश विश्व तत्तत्कालानुसारत । असत्यमप्रतिष्ठ ये ज-
गदाहुरनैश्वरम् । त आसुरा स्वय नष्टा जगत क्षयका
रिण ' इति व्यामस्मृतिवलात् पुराणादौ क्वचिज्जगति
प्रयुक्तानाममदनृतानिर्वाच्यादिशब्दानामन्यार्थतया न तादृ-
शस्मृतिवलादपि जगतोऽनिर्वाच्यत्वम्, जगदसत्यतावादिना-
मासुरत्वोक्तेश्चति, तदयुक्तम्, ' न सती नासती माया माया
नैवोभयात्मिका । अनिर्वाच्या ' इति बृहन्नारदीये प्रयुक्तस्या
निर्वाच्यशब्दस्य अद्भुतत्वादानिर्वाच्यतापरत्वे ' न सती ' इत्या-
दिपूर्वार्धेन तस्या सत्त्वादिनिपधामगते । तथा च माया
शब्दितजगत्प्रकृतेरनिर्वाच्यत्वावगतौ कथं जगतस्तद्धारणी
यम् । एव ऋग्गतावित्यनुशिष्टादृधातोर्निष्ठाया निष्पन्नस्य
ऋतशब्दस्य पूर्वावस्थितज्ञानविषयार्थकत्वेऽपि कथं परिणा-
मितामात्रेण प्रकृतेस्तत्त्वाभाव, तस्या अनाद्यन्तत्वाभ्युपग-
मात्, सादित्वेऽपि पूर्वपूर्वतनज्ञानविषयत्वे किं बाधकम् ?
यदि च भावे निष्ठाप्रत्ययस्तथापि ज्ञानरूपत्वाभावमात्रेण प्र-
कृत्यादेरनृतपदवाच्यत्वोपपत्तौ पूर्वावगतत्वाभिधानं तद्भावा

य निष्ठाप्रत्ययस्य भूतत्वार्यकत्वानुसरण चायुक्तम् । न च मनोवृत्तिरूपज्ञानव्यावृत्तये तदिति वाच्यम्, भूतत्वाभिधानमात्रेण तदव्यावृत्ते, अनादित्वस्य च निष्ठाप्रत्ययावाच्यत्वात्, ब्रह्मरूपज्ञाने उक्तभूतत्वाभावाच्च । यत्तु विशेषानुक्त्या अनादितोऽवगतमित्युक्तं भवतीति, तदमत्, शब्दप्रयोगस्यैवावधिस्त्वेन भानस्य व्युत्पत्तिस्त्रिद्वयतया विशेषानुक्त्यासिद्धे, यदा हि क प्रयुज्यते तदधिकरणकालवृत्तिष्वसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वस्यैव तदर्थत्वात् । तथापि 'तदेवतंम्' इत्यादिस्थले जीवज्ञानव्यवच्छेदानुपपत्तेश्च । तथा च यथाकथञ्चिद्विवक्षितार्थलाभो न मुख्यया वृत्तयेति स्थिते अविद्यादौ प्रयुक्तानामनृतादिपदाना रूढित्यागे हेत्वभावात्प्रैतदुक्तम् । ब्रह्मणि प्रयुक्तस्य ऋतशब्दस्य तु कश्चिद्रूढित्यागो न दोषाय, अन्यथा 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म' 'तदेवतं तद् सत्यमाहुः' इत्यादौ सत्यादिपदेन पौनरुक्त्यापातात् । वस्तुतस्तत्रापि 'यो होता सोऽध्वर्युः' इत्यादाविव प्रथमपदानुरोधेन द्वितीयस्यैवार्थान्तरकल्पना युक्ता । एतेन परिणामादनृतत्व प्रकृत्यादीनामित्यपि निरस्तम् ॥

एवम् 'यद्यन्योऽस्ति परं कोऽपि मत्तं पार्थिवमन्दनम् । तदेवोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते । यदा समस्तदेहेषु

पुमानेको व्यवस्थित । तदा हि को भवान् सोऽहमित्येतद्वि-
 फल वच । त्व राजा शिविका चैव वय वाहपुर सरा । अय-
 च भवतो लोको न सदेतन्नृपोच्यते' इत्यत्र सच्छब्दस्य अप-
 रिणामिपरत्वे देहशिविकादीना परिणामित्वेऽपि ततो विच्छ-
 णत्वेन सर्वानुभवसिद्धतया त्वदभिमतस्य जीवस्यैवाहशब्दवा-
 च्यस्यैव सत्त्वेन अयमस्मीति वक्तुं शक्यतया तादृशवच-
 नवैकल्योत्प्रेरसगतत्वापत्ते । मन्मते देहादेरसत्त्वादहमस्मीति
 वक्तुमशक्यत्वादहकारास्पदस्यापि तादृशस्वान्त्रिरुपाधिकात्म-
 सत्त्वस्य चानहकारत्वात्प्रष्टुं तवापि अस्तीति सदशमात्रस्यास-
 दिग्धत्वात्सोऽहमस्मीति निर्देशायोग्यत्व स्पष्टमेव । कर्तृत्वाद्यु-
 पलक्षित शुद्धचैतन्य तु सर्वानुगतमितरव्यावृत्तत्वमर्थविषयक
 प्रश्नप्रतिवचनविषयो न भवति । त्वपदेनापि शुद्धचैतन्यविव-
 क्षायाम् 'यद्यन्योऽस्ति' इत्यादिकमपि त्वया कथमुपपादनीय-
 म्, 'मत्त' इत्यत्रास्मच्छब्दं जीवपरिमहे तस्मादन्यस्य पर-
 मात्मन सत्त्वेन तन्निषेधायोगात् । शास्त्रदृष्ट्या अन्तर्यामिप-
 रिमहे स्वान्तर्याम्यपेक्षया उत्कृष्टस्यान्यस्याभावेऽपि स्वस्य
 अयमहमित्युपदेशे किं बाधकम् । एतेन सच्छब्दस्य शु-
 भवाचितामुपेत्य प्रकृत्यादीनाम् असत्पदप्रतिपाद्यत्वोपपादन-
 मपि निरस्तम्, तस्यात्यन्तासगतत्वात्, 'वृक्षादारुस्ततश्चेय

शिथिका त्वदधिष्ठिता । क पृथुसंज्ञा याता स्याद्धारुसंज्ञायवा
नृप' इत्युपक्रम्य, 'एवं छत्रशलाकानां पृथग्भावो विमृश्य-
ताम् । क यत्तं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि' इत्या-
दिना कारणव्यतिरेकेण कार्यसत्तां निराकुर्वता असस्वहे-
तूपपादकोत्तरसंदर्भेण विरोधात् । 'यदमे रोहिरूपं तेजसस्त-
द्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य अपागादग्नेरामित्वं
शीणि रूपाणीत्येष सत्यम्' इति श्रुत्युक्तरोत्यैव चात्र भग-
वता पराशरेणोपबृंहितमिति नानुमेयश्रुतिमूलकत्वमेतस्य ।
परिणामादिविक्रियाशून्यस्य परमार्थतोपपादनं च परि-
णामित्वादिना परिच्छिन्नत्वप्राप्त्या देहादेरसत्त्वोपपादनाय;
न त्वपरिणामित्वं सत्पदार्थे इति बोधनाय, प्रसिद्धातिक्रमे
हेत्वभावात्, असति हेतावनेकार्थताया अन्याय्यत्वाच्च । एवम-
सद्बुद्धिगम्यत्वाज्जगतोऽसत्त्वत्ववचनमित्यप्ययुक्तं लक्षणाद्या-
पत्तेः, चकरीत्या संदर्भविरोधाच्चेति । एवम् 'भ्रान्तिज्ञानेन
पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः । ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतद-
बुद्धयः । अयंस्वरूपं पश्यन्तो भ्रान्त्यन्ते मोहसंग्रहे । ये तु
ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् । ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति
त्वद्रूपं परमेश्वर' इत्यादिस्मृतयोऽप्यनिर्वाच्यतां जगतोऽनु-
गृह्णन्तीत्यन्यत्र विस्तरः । एवमुपपत्तिरहितत्वान्न्यायात्तुगृही-

तश्रुतितन्मूलकस्मृतिसहस्रकोटिविरुद्धत्वात् धातोरिति धातु-
 व्याख्यानपदनिर्देशात् अनृतं परिणामतः प्रकृतिः प्राकृतं
 प्रोक्तमित्येकस्मिन् पदार्थे विवक्षितार्थनिबन्धनाशक्तेः पूर्वा-
 वगतवत्सदेत्यत्र सदा स्थितिरुक्ता भवतीति विवक्षितार्थमनु-
 क्त्वा अवगतवदित्यनुपयुक्तवतिनिर्देशात् परमानन्दस्वरूपत्वे-
 न ब्रह्मणः सत्पदार्थतानिर्वाहकशुभत्वानुकत्या प्रक्रमभङ्गान्भू-
 नतापत्तेश्च ; एवमसतां बुद्धिगम्यत्वादित्यादावप्युक्तदोषात् पु-
 नरप्यसत्पदस्याभिधानेन पौनरुक्त्याच्च एतानि वचनानि
 श्रीमत्कृष्णद्वैपायनप्रणयनच्छायारहितानि मध्वकुक्कविकल्पि-
 तान्येवेत्युक्तार्थे न्यायतया आगमतया वा न निर्णायकानि ॥

यानि तु 'असत्यमप्रतिष्ठं ये जगदाहुरनीश्वरम्' इत्या-
 दीनि तानि नाद्वैतदर्शनविरोधीनि, असत्यमित्यस्य न मत्वं
 यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या शून्यवादस्य अप्रतिष्ठमिति स्थैर्य-
 निषेधेन क्षणभङ्गवादस्य अनीश्वरमिति ईश्वरनास्तिकवादस्य
 अपरस्परसंभूतमिति स्वभाववादस्य किमन्यत्-अन्यार्थिक वा-
 च्यं काम्यत इति कामः इष्टसद्वेतुकं यस्य यदिष्टं परमा-
 ण्वादि तद्वेतुकम्-इत्यनेन स्वबुद्धचुम्ब्रीतकारणकमित्यवैदिका-
 नामन्येषां च निन्दितत्वेऽपि ब्रह्मवादस्यानिन्दितत्वात् । न
 चासत्यमित्यस्य सत्यभिन्नमित्यर्थमाश्रित्य अद्वैतमतदूषणमपि

तत्र शक्यमुपपाद्यितुमिति वाच्यम् ; एवं सति त्वदुक्तीत्या
जगदसद्बुद्धिगम्यं वदन्तीति त्वन्मतदूषणस्यापि वक्तुं शक्य-
त्वात् । यदि च न्यायानुगृहीतश्रुतिविरोधात्त्रैवमित्युच्यते,
तर्हि तुल्यं प्रकृतेऽपि ; प्रसिद्धचतिक्रमे बीजाभाव उदाहृत-
स्मृत्यन्तरे तवापि तुल्य इत्यन्यत्र विस्तरः । यत्तु काम इति
तत्कारणमविद्योपलक्ष्यते इति, तदसत् ; मतान्तरानिरासेन
न्यूनताप्रसङ्गात् । यच्च सत्यं न चेत्किमसदेव परस्परसंभूतं
न चेत् किं नित्यं स्वतो वा जातम् ! आद्यभ्योत्तरमन्यदिति,
सदसद्ब्याभिति शेषः ; द्वितीयस्योत्तरं कामहेतुकमित्यपठ्या-
ख्यानम्, तदसत्, सदसद्ब्यामित्यध्याहारे मानाभावात् ;
किंपदास्वारस्याच्च ; अपरस्परसंभूतत्वस्याविद्याहेतुकत्वेऽपि
व्याघाताच्च । यदप्यप्रतिष्ठमित्यत्र अप्रतिष्ठापदस्य ज्ञानोच्छेद्य-
मित्यर्थवर्णनं तदुदक्षरार्थमिति स्पष्टमेव ॥

नन्वेवमपि दृश्यत्वादिभिर्वियदादेरनिर्वाच्यत्वं न साध-
यितुं शक्यम्, आत्मन्यनैकान्त्यात् ; तस्य दृश्यत्वानभ्युप-
गमे तदज्ञाननिवर्तकान्तराभावेनानिमोक्षप्रसङ्गः ; एवं जड-
त्वमपि प्रमादभिन्नत्वं मद्वाप्यनैकान्तिकं प्रमातयेषिद्धं च ;
परिच्छिन्नत्वमभावप्रतियोगित्वं तच्च मद्वाप्यप्यस्ति प्रपञ्चस्य
सद्विलक्षणत्वाभ्युपगमात् ; किं च मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे अ-

गत सत्यत्वापत्ति , सत्यत्वे अद्वैतहानिरिति चेत्, न, स्वविषयविषयकज्ञानावाध्यदृग्विषयत्वरूपदृश्यत्वस्य हेतुकरणेन आत्मनि व्यभिचारानवकाशात् । न च स्वविषयविषयकज्ञानावाध्यदृग्विषयत्वस्य परै परमात्मन्यभ्युपगमात्तै व्यभिचार सुशकोद्भावन इति वाच्यम्, निर्विशेषब्रह्मणस्तै सद्द्विविक्तताभ्युपगमेन स्वरीत्या व्यभिचारोद्भावनायागात् । अस्मद्गीत्या च हेतोरवासत्त्वात् सुतरा तच्छङ्कानवकाश । आनन्दतीर्थीय प्रति सद्द्विविक्ततामात्रसाधनेनाप्यस्मदिष्टसिद्धे । एव चिद्विषयत्व वा दृश्यत्वम्, तेष न ब्रह्मणि अत्यन्ताभदे सवन्धानभ्युपगमात् । न च नित्यातीन्द्रियत्वसिद्धि , अस्मन्मते अधिष्ठानचित्तादात्म्यरूपस्य चिद्विषयत्वस्य सर्वदृश्यसाधारण्यात्, परमतेऽपीश्वरसाश्विवेद्यत्वस्य सार्वत्रिकत्वात् । आत्मनि व्यभिचारश्च पूर्ववद्धारणीय । अथवा परमात्मातिरिक्त सर्वमस्वतन्त्रमित्याकारकयत्किंचिद्धी व्यक्तं तद्व्यक्तित्वेन निवेश्य तद्विषयत्व विवक्षणीयम् । यद्वा सत्यादिपदतात्पर्यविषयाविषयकदृग्विषयत्व दृश्यत्वम् । एव जडत्वमप्यर्थोपलक्षितप्रकाशान्यत्वम्, न तु प्रमातृभेद येनोक्तदोष स्यात् । परिच्छिन्नत्वमपि स्वज्ञानावाध्यभेदप्रतियोगित्वम् । यत्तु मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे जगत सत्यत्वाप

त्तिरिति, तत्र, मिथ्यामिध्यात्वकत्वमित्यस्य स्वनिष्ठात्यन्ता-
 भावप्रतियोगिमिध्यात्वकत्व मिथ्यात्वात्यन्ताभावो वा यद्य-
 र्थस्तदा मन्मते शुक्तिरूप्यगतमिध्यात्वमिध्यात्वानुरोधेन त-
 त्रापि तदत्यन्ताभावस्याभ्युपगमात्पारमार्थिकत्वस्यानभ्युपग-
 माच्च व्यभिचारात्; अनुकूलतर्काभावे मदिग्धानैकान्त्य-
 मपि दोष एव । एव पारमार्थिकत्व यदि मिथ्यात्वाभाव-
 स्तदा इष्टापत्तिरेव, धर्म्यधिकसत्ताको मिथ्यात्वात्यन्ताभावो
 हेतुमति ब्रह्मण्यसिद्ध, प्रतियोग्यधिकसत्ताकश्च वियदादा
 विष्ट । स्वप्रतियोग्यधिकसत्ताको विवक्षितश्चेत्, ब्रह्मनिष्ठस्य
 मिथ्यात्वात्यन्ताभावस्य व्यावहारिकत्वे व्यभिचार, पार-
 मार्थिकत्वे, ब्रह्मातिरेके तदनातिरेके चेष्टापत्तिरेव, मिथ्या-
 त्वाधिकसत्ताकतदभाववत्यपि प्रपञ्चे स्वाधिकसत्ताकस्वस-
 मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिध्यात्वस्य अव्या-
 घातात् । सत्यता हि स्वान्यूनसत्ताकमिध्यात्वबद्धेद, त-
 स्यैवापादने अप्रयोजकता- तद्बद्धेद प्रति तार्किकमते
 तदत्यन्ताभावव्याप्यवृत्तितदत्यन्ताभावादेरिव व्याप्यवृत्तित्व-
 विशिष्टतदभावत्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणताया अपि
 व्याप्यत्वे साधकाभावात्, स्वावृत्तिमिध्यात्वकत्वादेरुपाधि-
 त्वाच्चेत्यादि दिक् । एतेन एकस्मिन् धर्मिणि प्रसक्तयो पर-

स्परविरहयो परम्परविरहव्यापकयोर्वा एकमिध्यात्वे ततोऽन्यदधिकमिति नियमाद्विषयादिगतमिध्यात्वमिध्यात्वे तद्वत्सत्ताया आधिक्यापत्तिरिति परास्तमिति ॥

यस्तु मोक्षदशाया अपरोक्षज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो विषयशून्यत्वज्ञानत्वानुपपत्तिरिति, तन्न, अतीतविषयज्ञानादीनामपि तथात्वापत्ते । न चापरोक्षज्ञानविषयसमकालत्वनियतमिति वान्यम्, ब्रह्मात्मकापरोक्षज्ञानस्यापि समारदशाया तत्त्वान् । यदा अपरोक्षज्ञानं तदा तादृशय इत्युक्तौ च विनश्यदवस्थशब्दान्निविषयकसाक्षात्कारे व्यभिचारान्, त्वन्मत शब्दत्वादेरप्यनित्यत्वाभ्युपगमान्, मया मुक्तौ कालानभ्युपगमाच्च, यदा यद्विषयकमपरोक्षं तदा स विषय इति नियमवदुक्तनियमन्यानभ्युपगमोऽपि क्षत्रभावाच्च ॥

न-ववमपि घटमनित्याद्यभ्यश्रयाधितविषया दृश्यत्वादय इति चेत्, न, प्रत्यक्षयाग्यमिध्यात्वविरोधिमत्यत्वानिष्के, प्रमाविषयत्वादेरात्माश्रयत्वादिप्रस्तत्वात्, चक्षुराग्ययोग्यत्वाच्च, कालसंबन्धस्वरूपसत्तादेर्मिध्यात्वाविरोधित्वात्तात्त्विककालसंबन्धस्यात्माश्रयकवलितत्वान् । एतेन सत्त्वमण्डोपाधिरित्यपि प्रत्युक्तम्, मिध्यात्वाविराधित्वान् । अत एव जाति

विशेष सत्तेत्यपि न, जात्यादीनामसत्त्वप्रसगात्, एकाकार-
प्रतीतौ सव-धवैलक्षण्यकल्पनस्यायुक्तत्वाच्च, प्रकृते क्षत्यभा-
वाच्च । उक्तमिथ्यात्वाभावतद्ब्रह्मेदयो अतीन्द्रियघटितधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन गुरुत्वाद्यभावतदवच्छिन्नभेदवदप्र-
त्यक्षत्वाच्च ॥

एतेनोपजीव्यत्वात्प्रबलेन प्रत्यक्षेणानुमानस्य वाद्य इत्यपि
निरस्तम्, यदशे उपजीव्यतः तस्यानुपमर्दात् । न च ध-
र्म्यादे पारमार्थिकत्वमनुमानेनोपजीव्यते, किं तु तत्स्वरू-
पमात्रम् । तदुक्तमाचार्यवाचस्पतिभिः — उत्पादकामतिद्व-
न्द्वत्वादिति । प्रत्यक्षमपि चन्द्रप्रादेशिकत्वमागमेन युक्त्या
च बाध्यते । यत्तु चन्द्रप्रादेशिकत्वादिविषय प्रत्यक्ष दूरत्वा-
दिदोषनिश्चयादपरीक्षितम्, घट सन्नित्यादिप्रत्यक्ष च परी-
क्षितम्, तज्जनकदोषानिश्चयादिति, तन्न, प्रकृत प्रत्यक्षजनक-
दोषस्याविद्यादिरूपस्य श्रुत्यादिना सभावनोत्तरमेव अनुमा-
नप्रवृत्तेः । न च जगतोऽज्ञानजन्यत्वे प्रमाणाभाव, 'माया
तु प्रकृतिं विद्यात्' 'जीवेशौ अभासेन कराति माया चा-
विद्या च स्वयमेव भवति' इत्यादिश्रुतिभिस्तत्सिद्धे ॥

न च जगतो मायिकत्वे मायोश्वरसाक्षात्कारविषयत्वा-
नुपपत्तिः, 'न च मायाविना माया दृश्यत' इत्युक्तेरिति

वाच्यम्; प्रतिबन्धामिदं; 'ततो मायां परां चक्रे देवशत्रुः
 प्रतापवान् । सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च नरक्षूनृक्षवानरान् ।
 मुमोच धनुरायम्य प्रद्युम्नस्य रथोपरि । गान्धर्वास्त्रेण चि-
 न्छेद सर्वास्तान् खण्डशस्तदा । प्रद्युम्नेन तु सा माया हता
 तां वीक्ष्य शम्बरः । अन्या मायां मुमोषाय दानवः क्रोध-
 मूर्च्छितः । निहता इमित्मायां तु ता ममीक्ष्य महासुरः ।
 सैर्द्धी मायां महातेजाः सोऽसृजदानवेश्वरः । सिंहान्विद्रा-
 वितान्दृष्ट्वा माययाष्टापदेन वै । शम्बरश्चिन्तयामास' इति
 मायिनोऽपि मायाद्रूपत्वस्य महाभारतादावुक्तत्वात् । न
 च साक्षात्कृतवत्त्वस्य परमेश्वरस्य जगत्प्रतीतिरनुपपन्नेति
 वान्यम्, ईश्वरीयाधिष्ठानमाक्षात्कारस्य स्वप्रकाशशुद्धचैत-
 न्यात्मनो अविद्याविरोधित्वाभावात्, विस्तृत चैतदन्यत्र ।
 न चैवमीश्वरस्त्वाज्ञत्वापत्तिः, साधकाभावात् धर्मिप्राहक-
 मानविरोधाच्च; 'न च मायाविर्तो माया दृश्यते विश्व-
 मीश्वरः । सदा पश्यति तेनेदं न मायेत्यवधार्यताम् ।
 अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं न कचिद्भवेत् । सर्वापरोक्षविद्वि-
 ष्णुर्विश्वदृक्तं तन्मृषा' इति पद्यद्वयस्य ब्रह्माण्डपुराणान्तर्गतेः
 प्रामाणिकत्वेऽपि, 'ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणाः । अ-
 र्थस्वरूपं भ्राम्यन्तः' इति; 'तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किं-

चित्कचित् कदाचिद्विज विश्वरूपम् ' ' द्वैतिनोऽतध्यदर्शित ' ' ' अहं हरि सर्वमिदं जनार्दन ' ' ' स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ' इत्यादिश्रुत्यनुगृहीतस्मृतिशतविरुद्धत्वेन अनपेक्षत्वात् । ' ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या न पूज्यो गुरुरित्यपि । एक आत्मा पर ब्रह्म तद्भावो मुक्तिरित्यपि । एवमादिविरुद्धानि वचनान्यथ युक्तयः । प्रमाणैर्वहुभिर्ज्ञेया आभासा इति वैदिके । वेदवेदानुसारेषु विरोधेऽन्यार्थकल्पना । इतराणि विरुद्धानि प्रलम्भभ्रमजान्यवि' इत्यादि व्यासस्मृतिरिति परोदाहृत पद्यजातमपि न प्रामाणिकम्, प्रसिद्धव्यासस्मृतावनुपलम्भात् अन्यस्मृतिव्याख्यातृभिः क्वाप्यनुदाहृतत्वात् ॥

' असत्यमप्रतिष्ठ ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसभूत किमन्यत्कामहेतुकम् । एता दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युप्रकर्माण क्षयाय जगतोऽहिता ' इति भगवद्गीतावचनं तु न विरुद्धम्, असत्यमित्यस्य न सत्यवस्तिमिति व्युत्पत्त्या निस्तत्त्वपरत्वात् तस्य च शून्यवाद एव समते, ' भावा क्षणभ्रयिण एव निरात्मकाश्च ' इति तदभ्युपगमात्, अत एवानीश्वरत्वमपि तद्योक्तम् । न च बहुमीहेस्तत्पुरुषो दलीयानिति वाच्यम्, प्रसिद्धानुवादे अस्य अविनिगमकत्वात् । अन्यथा अपरस्परसभूतत्वाद्यभिधानासंगते ॥

न च शून्यवादान्मायावादस्याविशेष , सतो जगन्नोत्पद्यत इति तदभ्युपगमान् । अन्यथा बौद्धैरमतोऽर्थक्रियाकारित्वानभ्युपगमेन असत् सदुत्पत्त्यभिधानविरोधात्, स्थिरस्यापि हि कारणत्वे युगपत्सर्वोत्पत्त्यादिप्रसङ्गान् सह कारिविरहस्य कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकत्वे क्षणभङ्गवार्तोच्छेदापत्ते । अभ्युपगम्यते हि शून्यवादिनापि क्षणभङ्ग । प्रसिद्धचैतदात्मतत्त्वविवेकादौ । तार्किकशिरोमणिनाप्युक्तम्—
 'नैरात्म्यदृष्टिं मोक्षम्य हेतु केचन मन्वते । आत्मतन्वधिय त्वन्ये न्यायवेदानुमारिण ' इति । आत्मतत्त्वविवेकऽपि— 'अस्तु तर्हि शून्यतैव परम निर्वाणमिति चेन्, न, सा हि यद्यभिद्धा कथ तदवगप विश्वम्, परतश्चेत्सिद्धा, परोऽप्यभ्युपगन्तव्य , स च परो यदि सवृत्तिरव, विश्वशून्यतयोर्न कश्चिद्विशेष इति कथ तदप्यवशिष्यत, अस-वृत्तिरूपश्चेत्पर परत एव सिद्धावनवम्या स्वयमभिद्धश्चेत्कथशून्यत्वमपि माधयन् स्वत सिद्धश्चेत्तायातोऽभि मार्गेण । तथाहि— स्वत सिद्धतया तदनुभवरूपम्, शून्यत्वादेव न तस्य कालपरिच्छेद इति नियम्, अत एव न देशावच्छेद इति व्यापकम्, अत एव तन्निर्धर्मकमिति विचारास्पृष्टम्, तस्य धर्मधर्मिभावमुपादाय प्रवृत्ते, अत एव च तस्य

विशेषाभाव इति अद्वैतम्, प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादेव निष्प्रतियोगिकमिति विधिरूपम्, अविचारितप्रपञ्चाक्षेपात्तु शून्यमिति व्यवहार, तथापि प्रपञ्चशून्यानुभवमात्रस्य प्रपञ्चेन क सन्ध, न च नाय प्रकाशत इति चेद्वस्तुतो न कश्चित्, सपृथ्या तु गगनगन्धर्वनगरयोराधाराधेयभाव इव विषयविषयिभाव, स च यथा नैष्वायिकै समर्थयिष्यते तथैव, वेद्यनिष्ठस्त्वसावस्मिन् दर्शन इति विशेष, अविद्यैव हि तथा तथा विवर्तत यथानुभवीयतया व्यवहियते, तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाच्चानुभूतिरपि भिन्नेव व्यवहारपथमवतरति गगनमिव स्वप्रहृष्टघटकटाहकोटरकुटीकोटिभिः । तदास्ता तावत्किमाद्रैकवणिजो वहिर्नचिन्तयेति । तस्मादनुभवव्यवस्थितावनात्मापि स्फुरतीत्यवर्जनीयमिति प्रविश चानिर्वचनीयख्यातिकुक्षितिष्ठ वा मतिकर्दममपहाय न्यायानुसारेण नीलादीना पारमार्थिकत्वे — इति । यदि स्वप्रकाशात्मवादोऽपि शून्यवाद स्यात् तर्ह्यायातोसि मार्गेणित्यसंगत स्यात्, तस्योक्तमार्ग एव सुस्थितत्वात्, अनिर्वचनीयख्यातिकुक्षिप्रवेशे नियोगानुपयोगाच्च, तत्रैव प्रविष्टत्वात् । अत एव 'नासतो दृष्टवान्' इति भगवान् सूत्रकार अमत कार्योत्पादकत्व निराचकार । शून्यस्य परमार्थसत्त्वे तु कथमसत

इत्युक्तिः संगच्छेत । 'नाभाव उपलब्धे' इत्यत्र च वाह्यार्था-
 लीकता निराचकार । 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इत्यत्रापि
 जगन्निस्तरवम् तर्कपीड्यत्वात्स्वप्नवदित्युक्ते स्वप्नादेर्दृष्टा-
 न्तस्यापि निस्तरवतारूपसाध्यविरुद्धधर्मवत्त्वान् स्वप्नादिव-
 दिति दृष्टान्तो न युक्तः, तत्राप्यारोप्याधिकसत्ताकमाधिष्ठान-
 मन्तरेण निरधिष्ठानकभ्रमानभ्युपगमादिति पर्यवसितार्थः ।
 'द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना' इति धर्मकीर्ति-
 वचनं तु एकैव बुद्धेन सत्यक्षणिकविज्ञानवादः, अनिर्वा-
 च्यक्षणिकविज्ञानवादश्च परस्परविरुद्धौ कथं प्रदर्शितावित्या-
 शङ्क्य अधिकारिभेदेन तद्देशनोपपत्तिप्रतिपादनपरम्, उक्तं हि
 तेनैव—'देशना लोकनाथानां श्रोतृचित्तवशानुगा' इति । ए-
 तेन प्रसिद्धप्रामाणिकग्रन्थेष्वनुपलभ्यमानं स्वप्रकाशपरमार्था-
 नुभवात्मकत्वं शून्यस्य शून्यवादिसमवमिति, तच्च 'सत्त्वं तु
 द्विविधं प्रोक्तम्' इति तद्वचनैरेवावगम्यत इति च परोक्तम-
 श्रद्धेयमेव ॥

ननु प्रत्यक्षबाधाभावेऽपि श्रुत्यैव बाधोऽस्तु । तथा
 हि— 'विश्वं सत्यं मघवानां युवोरिदापश्चन प्रमिणन्ति घृत-
 वाम् । अन्धेन्द्राप्रद्वानस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जि-
 गातम्' इति ऋक्संहिताद्वितीयाष्टकवाक्येन देवप्रमितत्वरूप-

तात्पर्यलिङ्गसद्वृत्तेन विश्वसत्यताबोधनादिति चेन्न, तत्र हि 'विश्व सत्यम्' इत्यनेन विश्वपरमार्थत्वाबोधनात् । तथा हि— हे इन्द्राग्रहणस्पती मघवाना धनवन्तौ, मघमिति धननाम, विश्व सर्व सत्य सद्भवत्वात्कर्मफलस्यावश्यभावित्वाद्वा कर्म युवोरित् युवयोरेव युवामेवोद्दिश्य सर्वाणि कर्माण्यनुष्ठेयानीत्यर्थं , आपो ऽवापनशीलदेवता, च न— इत्येतत्पद द्वयसमुदाय , 'न हि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतु पर ' इत्यादौ न हीति शब्दवत् 'ददाति मह यादुरी' इत्यादौ यादुरीत्यादिवत् ऐक्यसमव्यापकसंप्रदायभिद्धम्, वा युववो मघ सकल्प वा न प्रमिणन्ति न हिंसन्ति, नीह् हिंसाया ऋष्यादिक , किं त्वनुमोदन्त इति भावत्, न अस्माक हवि दंभ्यादिकमन्न चरुपुरोडाशादिक चानामिच्छ्य वा वाजिना वेगवन्तौ अश्वाविव युजा युक्तौ सन्तौ जिगात द्रव्यजनमागच्छतम् इत्येतदर्थत्वेन स्तुतिपरस्यैतद्वाक्यस्य विश्वसत्यत्वे तात्पर्याभावात् ॥

'शाकमना शाको अरुण सुपर्ण आया मह शूर घनादनीळ यधिकेत सत्यमित्तममोष वसु स्पर्हंमुत् जेतोत दाता' इत्यस्यापीन्द्रस्तुतिपरतया विश्वसत्यत्वे न तात्पर्यम् । तथा हि— शाकमना शकमैव शाकम तेन

शाकमना वलेन शाकं शक्तं स्वशक्त्यैव कर्तुं शक्तं अरुण
 अरुणवर्णं, सुपर्णः पक्षीव आगच्छतीत्यध्याहारः उपसर्ग-
 श्रुतेः, यो महो महान् शूरं विद्वान्तं सनात् पुराणं अनी-
 लं अनीडं नीडस्याकर्ता, न हीन्द्रोऽग्निवत्कुत्रचिदपि यज्ञे
 नीडं करोतीति एव सुपर्ण इत्यादिरूपकेणेन्द्रमाह, स इन्द्र
 इदमिदानीं कर्तव्यमिति यधिकेत जानाति तत्सत्यमित्सफल-
 मेव न मार्गं न निष्फलं म्पाई स्पृहणीयं वसुधनं जेता जयति
 शत्रुभ्यः सकाशान् चत अपि च दाता ददाति च स्तोतृभ्यः,
 जेता दातेति वृत्तं, तेन 'न लोक' इत्यादिना पृष्ठीप्रतिषेधः,
 न च 'विश्वं मत्स्यम्' इत्यादौ सत्यशब्दस्याप्रसिद्धार्थता, 'यो
 वै धर्मं सत्यं वै तत्तस्माद्धर्मं वदन्तमाहुः सत्यं वदति' इति
 श्रुतौ धर्मशब्दस्य सत्यशब्दार्थत्वोक्तेः । न च वैदिकलौकि-
 कप्रसिद्धिभ्यां सत्यशब्दस्य परमार्थपरतैव युक्तेति वाच्यम्,
 अन्यपरवाक्ये प्रमाणान्तरविरुद्धार्थपरतायाः अयुक्तत्वात्,
 उपक्रमान्तिममद्यतात्पर्यलिङ्गमचिद्व्याहृतवाक्यस्यैव बलव-
 द्वात् । एव पश्यान्वस्य 'महतो महानि सत्यासत्यस्य
 करणानिवोचम्' इत्यत्रापि सत्यपदं सफलपरमेव, सफलेऽपि
 'सत्यसकल्प' इत्यादौ तत्प्रयोगात् । 'सत्यो ह्यस्य महिमा'
 इत्यादौ 'स्वमहिम्नि प्रतिष्ठित' इत्यादाविव महिमशब्दस्य पर-

मानन्दादिरूपस्वमहिमपरत्वात् परमार्थत्वरूपं सत्यत्वमपि
विवक्षितुं शक्यम् ; महिमशब्दस्य जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वपरे तु
सत्यपदं मफलपरमेव ॥

‘कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूयोथातध्यतोऽर्थान्वयदधा-
च्छाश्वतोभ्यः समाभ्यः’ इत्यत्र यतः कविः क्रान्तम् अतीतं
सर्वं दृष्टवान् यतश्च मनीषी मनसा ईष्टे ऊहापोहकुशलः
येतश्च पूर्वसृष्टविरुद्धमिच्छतामसुराणां परिभवसमर्थः यतश्च
स्वयमन्यनैरपेक्ष्येण पूर्वसृष्टप्रकारेण जगद्भावनसमर्थः ततो
हेतोः याथातध्यतः यादृशतादृशभावं प्रतिसंधाय व्यदधा-
दित्यर्थः । परमते तु तथागत इत्यादौ तथाशब्दस्यैव सत्या-
र्थकताया अमरटीकादौ उक्तया यथाशब्दस्य तद्धितस्य
च नैवर्ध्यं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । ‘मध्यनन्तगुणे-
ऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे । यदासीत्त एवाद्यः स्वयंभूः
समभूदजः’ इत्यादिना हिरण्यगर्भजनकत्वोक्तेः, ‘उत्तमः
गुरुपस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य वि-
भर्त्यव्यय ईश्वरः’ इत्यत्र निस्त्रिलक्षराक्षरविलक्षणत्वोक्तेश्च ।
नास्मन्मतप्रतिशूलता, भगवतः क्षराक्षरविलक्षणतायां तत उत्त-
मतायां चाविवादात्; संसारिजीवस्वरूपमपेक्ष्यातिरिक्तस्य,
अज्ञानायाद्यतीतस्यापेतप्रलक्षणरादिभेदस्य निरतिशयस्वप्रका-

शपूर्णानन्दलक्षणस्य निखिलकारणस्य परमात्मनो अस्म-
दिष्टत्वात् ॥

हेयप्रत्यनीकगुणाश्च भगवदभिज्ञा एव केचिद्विद्यावशा-
द्विन्नतयावभासन्त इति न तत्प्रतिपादकागमविरोध । कादा-
चित्का कर्तृत्वादयश्च मायोपाधिका , तानेतानवलम्ब्य सगु-
णवादा प्रवर्तन्ते । न च 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति
गुणानां स्वाभाविकत्वाभिधानविरोध , 'स्वाभाविकी' इत्यस्य
स्वभावभूता इत्यर्थकत्वेऽपि ज्ञानान-दादिवदाविद्यकभेदवत्त्वे-
नापि च स्वरूपानतिरेकेण तद्विरोधात् । इयाम्बु विशेष —
त्वन्मते ब्रह्मणस्तदभिज्ञाना तद्गुणानां च विशेषोऽभ्युपगम्यते
मया स्वाविद्यको भेद इति । न चैव ब्रह्मण कर्तृत्वादिकमपि
स्वभाव इति कुतो नोच्यत इति वाच्यम् , 'तदैक्षत तत्तेजो
ऽसृजत' इत्यतीतत्वादिश्रुतेरनित्या कर्तृता विनानुपपत्ते । यत्तु
भगवदभिज्ञानामपि क्रियादीनाम् 'एक्षत' इत्यादिना निर्देशो
न विरुध्यते, भर्गाद्यकालेऽव्यक्तस्य सकल्पस्येदानीं शक्त्या-
त्मना अवस्थानाभ्युपगमादिति , तदमत् , शक्तिव्यक्त्योरप्य
नित्यत्वाभ्युपगमात् । न च शक्तिव्यक्ती अखण्डधर्मा, तथा च
तद्विशिष्टस्य सकल्पादेर्यत्किञ्चित्कालमंशन्धित्व काला-न्तरत-
वन्धित्व चाभ्युपेयते, अतो न विरोध इति वाच्यम् , एतन्न्या-

यस्याम्बरादिष्वपि तुल्यत्वापत्त्या तेषामपि नित्यत्वाभ्युपगमा-
पत्तेः, स्वभावस्याव्याप्यवृत्तित्वविरोधाच्च । न हि कपिसंयोगा-
दिकं वृक्षादेः स्वभाव इत्युच्यते । यथाकथंचित्स्वभावत्वोप-
पादनस्यातिप्रमत्तत्वात् ; सत्कार्यवादे इतोऽन्यस्य भूतत्वादे-
रभावाच्च । तस्मात्सर्वदिकत्वेन श्रूयमाणा गुणाः स्वभा-
वानतिरेकिणोऽन्ये त्वौपाधिका इति न कश्चिद्विरोधः । अनन्ता
गुणाः शुद्धसत्त्वादयो यस्य पर्वभूते गुणतो गुणवशा-
दनन्तविमहे इत्यपि व्याचक्षते ॥

नन्वखण्डार्थत्वं वेदान्तानामनुपपन्नम् ; तथाहि— तद्वि-
संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वं संसर्गत्वानिरूपकप्रमितिजनक-
त्वपर्यवसितम् । तच्च न वाक्यस्य युक्तम्, तस्यैकपदा-
र्थेऽपरपदार्थसंसर्गावगाहित्वात्, अन्यथा पदद्वयवैयर्थ्या-
पत्तेः इति चेत्, अप्राहुः— प्रतीतिस्तावद्विशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहिनी तदुपलभित्वैशिष्ट्यवगाहिनी चेति द्विविधा । तत्र
आद्या विशेषणं विशेष्यं तत्संसर्गं चावगाहते, अन्यथा विशे-
प्यान्वयिनान्वयित्वरूपविशेषणत्वस्यासंभवप्रसङ्गात् । द्विती-
या तूपलक्षणीभूतधर्मं नावगाहते । न चैवमिदं द्रव्यमिति ज्ञा-
नस्य द्रव्यत्वोपलभित्वावगाहिनी घटत्वाद्युपलभित्वावगाहित्व-
स्याप्यनवायात् अयं घटो न चेत्यादिसंशयविरोधित्वापत्तिरिति

वान्यम् ; तदस्थम्यापि द्रव्यत्वादेर्द्रव्यनिष्ठविषयतानिरूपक-
 त्वाङ्गीकारेणातिप्रमङ्गवारणसंभवान् । एवं च भेदसंमर्गकप्र-
 त्ययम्यले विशेष्यविशेषणवैशिष्ट्यभानम्यावश्यत्वेऽपि सो-
 ऽयमित्याद्यत्यन्ताभेदपरवाक्यस्थले धर्मिमात्रस्वरूपस्यैक्यस्य
 संमर्गतया भानकल्पने मानाभावात् तत्तेदंतोभयनिरूपित-
 तदाश्रयनिष्ठविषयताशालित्वमात्रमभ्युपेयते, तावन्मात्रेण च
 इदंतोपलक्षिते तत्त्वोपलक्षितभेदज्ञानविरोधित्वमप्रत्यूहम् ।
 तथा चोक्तवाक्यमेवात्सण्डार्थं प्रसिद्धम् ॥

एतादृशशाब्दबोधे च विशिष्टपरत्वाभावनिश्रयमदकृता-
 तदादिपदजन्यतत्तादिप्रकारकोपस्थितिरुक्करीत्या तदुपलक्षि-
 तोपस्थितिर्वा शाब्दधीप्रयोजकसामान्यकारणजातसमवहिता
 प्रयोजिकेत्यादिक शास्त्रारम्भममर्थने प्रपञ्चितम् । विशिष्टप-
 रत्वाभावनिश्रयश्च कचिदन्वयानुपपत्त्या कचिदन्यथा च ।
 आशया यथा— सोऽयमित्यत्र । तत्र हि तदेतदेशकालवि-
 शिष्टयोस्तदिदंभ्यां परामर्शाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्तावन्न संभ-
 वति, इतरविशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन विशेषणान्तरसवन्धाभा-
 वात्; विशिष्टातिरेके तु भिन्नकालीनविशेषणावच्छिन्न
 योर्योगपद्यस्यैवाभावेन अभेदस्य दूरोत्सारितत्वात्, तत्तेदं-
 तयोरेकस्य विशेषणत्वमन्यस्योपलक्षणत्वमित्यत्र विनिगम-

काभावाच्च । द्वितीयेन यथा— प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र ।
अथ हि चन्द्रस्वरूपमात्रस्य पृष्टत्वात्तस्यैव प्रतिवक्तव्यतया
विशेषणांशे तात्पर्याभावात् ॥

यत्तु सोऽयमित्यादौ लोक्तानुपपत्तिः, तच्छब्देन तद्दे-
शकालसंबन्धध्वसवत् परामर्शादिति, तदसत्, उक्तध्व-
सपरतच्छब्दादिघटितस्थले उक्तानुपपत्तिविरहेऽपि तद्दे-
शकालसंबन्धविशिष्टपरामर्शकतच्छब्दघटितोक्तवाक्ये विशि-
ष्टवैशिष्ट्यप्रमापकत्वायोगात्, तावन्मात्रेणैवास्मदिष्टसिद्धेः ।
यत्तु प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादौ न स्वरूपमात्रविषयक-
प्रश्नः, तस्य प्रागेवावगतत्वात्, किंतु विशिष्टविषयक इति,
तन्मन्दम्, चन्द्रश्चन्द्रत्वजातिमान् चन्द्रपदवान्य चन्द्र-
त्वविशिष्टस्यैतरुद्यावृत्तिप्रयोजकधर्मवाश्रेति विशिष्टविषयक-
निश्चयवतोऽपि तादृशप्रश्नदर्शनेन तन्मतेऽप्यनिस्तारात् ॥

अथ किञ्चिदस्य जिज्ञासिते शक्तिः, जिज्ञासितत्व-
चोद्देश्यवाचकपदसमभिव्याहृतकिंपदस्थले स्वसमभिव्याह-
ृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपिततादृश-
धर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नविधेयताशालिषोघविषयकेच्छाविषय-
त्वम्; एवं चोक्तविधशानानां सिद्धत्वेऽपि प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र
इति ज्ञानविशेषस्यासिद्धत्वान्न प्रभादिविरोध इति चेत्,

न, ममापि ममानविभक्तिरूपदान्तरममभिध्याहृतकिंपदस्य
 स्वममभिध्याहृतपदार्थतावच्छेदकतद्व्याप्यधर्मैतदुभयनिरूपि
 ततदाश्रयनिष्ठविषयताशालिबोधविषयकेच्छाविषये शक्तत्वा
 दुक्तविषयोधान्तरस्य सिद्धत्वेऽपि प्रकृष्टप्रकाशत्वान्निर्मु
 पितचन्द्रनिष्ठविषयताशालिबोधस्य प्रागसिद्धत्वेन प्रशान्त
 नुपपत्तेरभावात् । न चैतादृशविषयताशालिबाधा न भवदा
 चार्थसमत इत्यसिद्धान्त इति वाच्यम्, सिद्धान्तममह तृती-
 यपरिच्छेदे ' अन्ये तु ' इत्यादिनैतन्मतस्य दीश्रितधीचरणैरेव
 दर्शितत्वात्पिति । परे तु अज्ञाते किंपदस्य शक्ति, उत्तर
 चाज्ञाननिवर्तकबोधजनक शब्द, एव चाज्ञाननिवर्त-
 कशक्ते पूर्वज्ञानेष्वमत्त्वात् न प्रशान्तुपपत्ति, प्रकृष्टप्रका-
 शशब्द इति वाक्यजन्यबाधे तादृशशक्ते सर्वथा न
 प्रतिवचनानुपपत्तिरिति वदन्ति ॥

एव च ' तत्त्वमसि ' इत्यादिवेदान्तमहावाक्येष्वपि ता-
 त्पर्यानुभाषकलिङ्गानुरोधादखण्डार्थपरत्वमङ्गीकार्यम् । तथा
 हि— ' उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुत श्रुत भवति ' इत्यु-
 पक्रमे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञातम्, तच्च प्रति-
 पाद्यस्यैव परमार्थता विना नोपपद्यते । न हि मतान्तरे
 ब्रह्मविज्ञानेन कथमपि वियदादीना ज्ञातत्व निर्वहति । सिद्धा-

न्ते तु तत्त्वत इत्यध्याहारेण यस्मिन् श्रुते सर्वं श्रुततत्त्वाभि-
 ज्ञं भवतीत्यर्थेलाभाच्चेतनाचेतनानिखिलतत्त्वभूतस्य ब्रह्मणः
 श्रुतत्वेन तन्निर्घटति । न वा तत्त्वत इत्यस्याप्यध्याहार आ-
 वश्यकः ; 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यस्य अश्रुतं सर्वं यद्भि-
 श्श्रुताभिज्ञं भवतीति वाक्यार्थपर्यवसानात् । अध्याहारोऽपि
 न दोषाय, परेणापि यथाश्रुतस्य योजयितुमशक्यत्वात् । फलत
 इत्यध्याहारेण योजने तु ब्रह्मज्ञाननिखिलप्रपञ्चज्ञानयोर्येत्कि-
 चिदेकफलसाधनत्वस्यानुत्कर्षकरत्वेनोपक्षेपायोगात् ; यावतां
 तत्फलानां ब्रह्मज्ञाननिरपेक्षाणां तेन सिद्धयभिधानायोगान्मो-
 क्षरूपैकफलकत्वस्य काकदन्तादिज्ञाने नितरामदृष्टेऽथ । यथा-
 कथंचित्तदुपयोगाभ्युपगमे चानुत्कर्षकरत्वं सुस्थितम् । तथा
 च प्रद्यौव जगतस्तत्त्वं न त्वन्यदिति पर्यवस्यति ॥

तमेव धार्यम् 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं वि-
 ज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्'
 इत्यादिना गुणजिह्विकान्यायेनोपपादयति । तस्य धार्यमर्थः— हे
 सोम्य, यथा एकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं तन्मृत्पि-
 ण्डविकारजातं तत्त्वतो विज्ञातं स्यात् ; शरावादेः उत्कार्यस्य पा-
 रमार्थिकत्वादिदं न युज्यते इति शङ्कां निराकरोति—वाचारम्भ-
 णं वागालम्बनं विकारो नामधेयमात्रं न परमार्थ इत्यर्थः ; अयं

पण्डित इति नाममात्रम्— इत्यादौ तथा दर्शनात्, मृत्तिकेति तन्मृत्पिण्डेत्यर्थः, इतीति प्रकारार्थक इत्यादिकमेवेत्यर्थः, सत्यं पारमार्थिकमिति, एवमुपक्रान्तेऽर्थे उपपत्तिर्दर्शिता । तामेव च प्रकटीकर्तुं निखिलजगन्निमित्ताभिन्नोपादानत्वम् 'मदेव' इत्यादिना दर्शितम्, 'एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युपक्रमाविरोधेन उपमङ्गतम्, अभ्यस्तश्चायमेवार्थो नवकृत्वः, अपूर्णं चेदमात्मतत्त्व प्रमाणा-न्तरा-प्रसक्ते, फलं च 'यावन्न विमोक्ष्ये अथ सपत्स्ये' इति दर्शितम्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानादेवार्थवादोऽप्यर्थसिद्ध इति । एवं चोपक्रमादितात्पर्यालिङ्गपर्यालोचने ब्रह्मान्यस्य सर्वस्यातात्त्विकत्वप्रतिसंधानात्तत्त्वावेदकत्वेन प्रागवधृताना वेदान्तानां तन्मात्रपरत्व सिध्यतीति सर्वं चतुरश्रम् ॥

यत्तु एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य सादृश्यप्राधान्याभ्यामुपपत्ते न प्रपञ्चमिध्यात्वपरमेतद्वाक्यम्, 'वाचारम्भणम्' इत्यादेरपि नोक्तोऽर्थः, किं तु मृत्तिकेत्यादि वैदिकमेव नाम धेय नित्यं धार्यं सर्वदा ज्ञातव्यमित्यर्थः । सत्यमित्यस्यार्थाव्यभिचारीत्यर्थः । वाचा वागिन्द्रियेणारम्भण व्युत्पादन यस्य तत् वाचारम्भण साङ्केतिकं नाम विकार विविधप्रकार प्रकारप्रकारिणोरभेदान् विविधप्रकारवदित्यर्थः । साङ्केतिकनामानि पुरु-

पमतिवैचित्र्येण विविधप्रकाराणि भवन्तीत्यनिव्यानि । न हि नित्य पुरुषोत्प्रेक्षया भवतीत्युक्तं भवति । तथा च नित्य इत्ये-
 नौत्पात्तिकसंबन्धवत्त्वात् परानपेक्ष प्रधानम् अनित्य तु कार्प-
 निकशक्तिमत्त्वात्तदपेक्षमप्रधानं भवतीत्यर्थं पर्यवसितम् ।
 तथा च यथा प्रधानसंस्कृतज्ञानादप्रधानं साङ्केतिकमपि
 ज्ञातार्थमिव भवति तत्रज्ञानप्रयोजनप्रयोजकज्ञानविषयो भव-
 तीत्यर्थः, एव प्रधानस्य परमात्मनो ज्ञानादप्रधानं ज्ञात-
 मिव भवतीति । इदं च 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति प्रति-
 ज्ञातार्थोपपादनपरं न तु 'यथा सोम्य' इत्यादिदृष्टान्तोपपा-
 दनपरम्, प्राधान्यात्तत्परिज्ञानात्प्राकृताक्षोऽपि पुरुषः । विद्वा
 नित्युच्यते सद्भिरेव नित्यं परात्मविदिति । 'यथा सोम्य'
 इत्यादेश्चायमर्थः — यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन तत्सादृश्या-
 त्सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादिति । एव च सादृश्यप्राधान्या-
 भ्याम् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपादितं भवति । प्रद्वत्वादो-
 क्तव्याख्या तु न युक्ता, एकमृत्पिण्डविज्ञानात्सर्वमृत्तिकारज्ञा-
 नायोगात्परानिकृन्तनिकादृष्टान्ते तस्या अन्त्यावयवित्वेन का-
 र्यान्तरानुपादानत्वात् एकपिण्डादिपदाना वैयर्थ्यापत्तेश्च । न
 हि सत्यस्य विज्ञानादसत्यस्य विज्ञानम्, शुक्तिकाज्ञाने रजत-
 ज्ञाननिवृत्तेरेव दर्शनादिति ॥

तन्मन्दं साङ्केतिकनाम्नो गगर्यादिरपि विविधप्रकारत्वा-
 भावात्; न हि गगरीशब्दः पुरुषमतिवैचित्र्यात् प्रकारा-
 न्तरमाप्नोति । पुरुषभेदेन साङ्केतिकाः शब्दाः भिद्यन्त
 एवेति चेत्, किं चातः? तावता गगर्यादिशब्दानां
 रूपान्तरापत्त्यभावात् । विविधप्रकार इत्यस्य विविधार्थको
 भवतीत्यर्थाभ्युपगमे संस्कृतस्यापि हर्यादिशब्दस्य विविधार्थ-
 कत्वात्संस्कृतसाङ्केतिकयोरविशेषः । ननु सत्यमेवैतत् तथापि
 साङ्केतिकस्य नानार्थत्वं पुरुषविशेषापेक्षं संस्कृतस्य तु
 तदौत्पत्तिकमिति विशेषोऽस्तीति चेत्, तर्हि सापेक्षत्व-
 निरपेक्षत्वे एव अप्राधान्यप्राधान्यनिर्वाहके श्रुत्या दर्श-
 नीये; न तु प्रधानाप्रधानसाधारणं विविधार्थकत्वमित्यहो
 श्रुतिव्याख्याननैपुण्यम् । विकारशब्दश्चैवमाधुनिकलक्षणा-
 क्रान्तः स्यात् । एवं नामधेयमित्यत्र धार्यं नामेति सा-
 ङ्केतिकसाधारणम्, नित्यधार्यता तु लक्षणागम्या बाधिता
 च । न हि विद्वद्भिरपि नित्यं धार्यते । सत्यमित्यस्याव्यभिच-
 रितार्थकपरत्वमपि न विना लक्षणाम्; तत्त्वं च न तावदेका-
 र्थकत्वम्, हर्यादिसंस्कृतपदाव्यापकत्वात्; पुरुषनिरपेक्षार्थ-
 कत्वं तदित्युक्तौ च भवति श्रुतिकचाकर्षणं स्वमनोरथावाप्तये
 न तु श्रुतिहृदयानुगुण्याय; अत्रापि च प्राधान्यहेतुः निरपे-

अत्वमेव वाच्यं नान्यदिति । शब्दस्य स्वार्थकत्वे मृत्तिकाशब्द-
 स्य स्वरूपपरत्वं निर्मूलम् ; स्वरूपार्थकत्वे च तत्तुल्यानां
 मृत्स्नामृदादिपदानां सत्यत्वादवधारणानुपपत्तिरिति संको-
 चेन तन्नयनमावश्यकम् । एकेनेत्यादौ एकपदपिण्डपदयोर्वैयर्थ्य-
 त्वापि दुष्परिहरम्, एकवचनेनैकत्वलाभात् । जात्येकवच-
 नशंकानिवृत्तिस्तदुपादानफलमिति तु समापि तुल्यं मयद्वैयर्थ्यं
 च तवाधिकम् । एतादृशविज्ञानस्यानुत्कर्षकारित्वात्प्रकृतानुप-
 योगः ; न हि काकदन्तकपिगुदाभ्यामपि विज्ञाताभ्यां पदा-
 र्थत्वाभिधेयत्वादिना तत्सदृशं सर्वं जगन्न विज्ञायते ; अत्य-
 न्तसादृश्यस्य च परमेश्वरस्य पञ्चादिषु, किं बहुना ! ब्रह्मा-
 दिष्वप्यनुपपत्तेः । तस्मात् परकीयापठ्याख्यानस्य हेयत्वात्
 षक्त एवार्थो रमणीयः । तत्र च यथा सत्यमद्यविज्ञानात्सर्व-
 विज्ञानं तथोपपादितं प्राक् । सिद्धान्ते अन्त्यावयव्यसंप्रतिपत्तेः
 नखनिकृन्तनिकादेरपि स्वकार्यशकलाद्युपादानता संभवत्येव
 क्षीरादेर्वैध्याद्युपादानत्ववदित्याद्यन्यत्र विस्तरः । एवं च ब्रह्मा-
 विरिक्तस्य सर्वस्यानिर्वाच्यत्वात्सर्वमुक्तौ न भेदावस्था-
 नशङ्का ॥

किं च मुक्तत्वभेदयोः व्याप्तिमाहकतर्काभावादप्रयो-
 जकोऽयं हेतुः । यत्तु यदि मुक्तो भिन्नो न स्यात् तदा तस्य

च । अहिंसा समता तुष्टिस्वपो दानं यशोऽप्यशः ।
 भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्भिधाः ' यस्मात्क्षरम-
 तीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि वेदे लोके च
 प्रथितः पुरुषोत्तमः ' इत्यादिभिर्ज्ञानित्वाज्ञानित्वेश्वरत्वेशित-
 न्यत्वोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वादिभिर्भेदवचनं तन्मास्मत्प्रतिकूलम् ;
 आसंसारमीशात्कल्पितभेदस्य जीवस्वरूपस्याभ्युपगमात् स्व-
 प्रयोजकाविद्याविलयं विना भेदविलयायोगात् । ईश्वरानुभव-
 गम्यत्वाद्भेदः सत्य इत्यपि न, ईश्वरज्ञानस्य असत्त्वेन शशविषा-
 णविषयकत्वाभावे असर्वज्ञत्वापत्तेः ; उद्भावे शशविषाण एव
 ह्यभिचारात् । पारमार्थिकत्वेन तादृशानुभवगम्यत्व च जग-
 त्यसिद्धम् । किं चेशस्य सर्वज्ञत्वमागमेनैव प्राप्तम् । तथा च
 तात्पर्यलिङ्गसन्धिबेन तेनैवाद्द्वैवपरमार्थत्वद्वैवभिरप्यात्वयोर्द्वै-
 करणे उक्तानुमानस्य प्रमाणबाधः । न चैवमीश्वरस्य भ्रान्त-
 त्वापत्तिः ; भ्रान्तिर्हि तद्भिन्ने तदात्मताप्रत्ययः न तु बाधित-
 विषयकप्रत्ययमात्रम्, शशविषाणमसदिति प्रत्ययस्य तुच्छं
 न घट इत्यादिप्रत्ययस्य च भ्रान्तित्वापत्तेः, एवं च अनि-
 र्वान्यं जगत्तात्त्विकत्वेनाविषयीकुर्वतोऽनिर्वाच्यत्वेन वि-
 षयीकुर्वतश्च भगवतः प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वाभावेन तस्य
 भ्रान्तत्वापादनायोगात् । जैवास्तु प्रत्यया आरोप्यानात्मक-

मधिष्ठानं तदात्मनावगाहन्ते इति भवन्ति भ्रान्तयः ॥

यत्तु 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता । सर्वोऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' इति, 'यदा पश्य पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म-योनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परमसाम्यमुपैति' इत्यादिवचनैर्मुक्तेश्वरयोर्भेदगर्भसाम्योक्तेर्भेदस्य मुक्तिकालीनत्वावगमात् पारमार्थिकत्वमिति, तदपि मन्दम्, समान एको धर्मो येषां ते सधर्माणं तेषां भावः साधर्म्यमिति व्युत्पत्त्यादरे भेदाप्रतीतेः, समानाधिकरणसमानजातीयेत्यादौ समानशब्दस्यैकस्मिन्नपि प्रयोगश्चाहुस्त्यात्, निरञ्जनसाम्यमुपैतीत्युक्त्यैव निरञ्जनत्वादिना साम्यलाभान्, परमपदस्यैवार्थप्रसङ्गेन परमसाम्यस्याभेदरूपताया एव वाक्यत्वाच्च । 'परेऽव्यये सर्वे एकीभवन्ति' 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति' 'मद्भावाद्योपपद्यते । तद्भावाभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना । भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेन् । विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कं करिष्यति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतानुरोधोद्धार्यस्य प्राहृत्यान् । न चैतानि वाक्यानि सादृश्यादिगौणार्थपरतया नैयानि, स्वारस्यहाने हेत्वभावात्, स्वतः प्रमाणे

प्रमाणान्तरानुसरणनैष्कल्यात् ; पौरुषेयं हि वाक्यं दाढ्योय
संवादमपेक्षते न निर्णीतत्वात्पर्यको निर्दोष भागम इति ॥

ननु भेदमिध्यात्वानुमानादिकं प्रमाणं न वा, आद्ये, मि-
ध्यात्वादेस्तास्त्विक्त्वापत्तिः ; द्वितीये भेदतास्त्विक्त्वापत्तिरिति
चेत्, न, भेदमिध्यात्वानुमानादेरनिर्वाच्यभेदबोधकत्वेन ता-
स्त्विक्प्रामाण्यशून्यत्वेऽपि भेदसत्त्वापादकाभावात् । मिध्या-
मिध्यात्वकत्वेन तदापादनं च प्रागेव निरस्तम् । यत्तु भेदप्र-
त्ययो यथार्थः, भेदमिध्यात्वप्रत्ययस्यायथार्थत्वात् ; न चात्र हे-
तुमाध्ययोर्ब्यधिकरणत्वं दोषः, तद्धि पक्षधर्मताविषटनाद्यासि-
विषटनाद्वा अतिप्रसङ्गाद्वा दोषः स्यात् । नाद्यः, पक्षधर्मताया
अनावश्यकत्वात् ; स्वयमसिद्धं कथं साधयतीति चेत्, न श्रुतो-
ऽसिद्धं किं तु पक्ष एव ; तत्रासत्कथं तत्र साधयतीति चेत्,
अथ तत्र सत्कथं तत्रापरं साधयेत् ; दर्शनादिति चेत्, समम्,
दृश्यते हि चक्रभ्रमात्कुलालासक्यनुमानम्, तद्वान् देशः पक्ष
इति चेत्, किमेवं लौकिकी प्रतीतिः, उत पक्षधर्मतावश्यंभा-
वादित्थं कल्प्यते ! नाद्यः असिद्धेः ; न द्वितीयः परस्पराभय-
प्रसङ्गात् । किं च रसाद्रूपानुमाने यादृशी पक्षधर्मता न तादृ-
शी धूमादग्न्यनुमाने ; तत्र यथा यथादर्शनं व्यवस्था तथा
कचित्पक्षधर्मता कचिन्नेति व्यवस्था किं नाधीयते । न

द्वितीयः, चक्रभ्रमणादौ वैयधिकरण्येऽपि व्याप्तिदर्शनात् । किं च धूमादग्न्यनुमाने यदि समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिः तदा धूमदर्शनात् तदूर्ध्वभागे वद्व्यर्धिनः प्रवृत्तिर्न म्यात् । अथ तत्रापि य ऊर्ध्वभागे धूमवान् सोऽर्धभागोऽग्निमानिति व्याप्तिरिति चेत्, न, स्वतो व्यधिकरणयोर्वाचोभङ्गयैव सामानाधिकरण्ये अनुमानव्यवहारस्य काल्पनिकत्वप्रसङ्गात् । समानदेशकालयोर्व्याप्तिदर्शनेऽपि भिन्नकालयोर्यथा व्याप्तिदर्शनबलाद्वाह्या तथा भिन्नाधिकरणयोरपीति को दोष । तृतीयस्तु दर्शनादर्शननिरसनीय इति संक्षेप इति ॥

तन्न, यत् वक्तव्यस्य अयथार्थत्वं मिथ्याभूतायथार्थत्वावगाहित्वं मिथ्यात्वं च नात्यन्नासत्त्वम्, किं त्वनिर्वाच्यत्वम्; न च तावता भेदप्रत्ययस्य पारमार्थिकभेदविषयकत्वरूपसत्यत्वसिद्धिः, भेदतन्मिथ्यात्वयोर्द्वयोरेव अनिर्वाच्यत्वोपपत्तेरसकृदावेदितत्वादिति । किं च व्यधिकरण्यस्य हेतोर्न साध्यगमकता, वैयधिकरण्यस्य व्याप्तिभङ्गकत्वात् । तथाहि— व्याप्तिस्तावद्विनाभावो व्यापकसामानाधिकरण्य वा स्यात्; नोभयमपि साध्यशून्यदेशवर्तिनो हेतोः सम्भवति । स्यादेतत्, यदि तावन्मात्रं व्याप्तिः स्यात्; न तथा, किं तु साध्याभावप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वमपि, एव च कुलालासत्त्वभावे

चक्रभ्रम्यभावाद्द्वयधिकरणचक्रभ्रम्यभावोऽपि कुलालासत्त्य-
 भावप्रयोष्य इति चक्रभ्रमे कुलालासत्तिव्याप्यत्वमप्रत्यूहम् ;
 एवमधोदेशे नदीपूराभाव पूर्वदेशस्थवृष्ट्यभावप्रयोष्य इति
 व्यधिकरणस्यापि नदीपूरस्योर्ध्वदेशस्थवृष्ट्यनुमापकत्वमिति चे
 त्, न, कुलालासत्त्यादे कारणतावच्छेदकादिभिन्नस्य चक्रभ्र-
 म्याद्यभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वे मानाभावात् । ननु कु
 लालासत्ति कुलालकृत्युपादानत्वम् उपादानतासबन्धन ताट-
 शकृतिपर्यवमितम् तदभावश्च चक्रभ्रम्यभावप्रयोजक , नोदना-
 स्य कुलालसयोगो वा सा , एव च तदभावयो कारणाद्य-
 भावतया चक्रभ्रम्यभावप्रयोजकत्व सम्भवतीति चेत्, न,
 एव सति ईदृशकुलालासत्तिचक्रभ्रम्यो वैयधिकरण्याभावेन
 व्यधिकरणयोऽन्यात्तावदृष्टान्तत्वात् । न च चक्रभ्रमिदर्शना
 चक्रसमीपे कुलालोऽस्तीत्यनुमिति सर्वानुभवसिद्धा, सा कथ
 मुपपद्यत इति वाच्यम् , कुलालवद्दशनिष्ठसामीप्यप्रतियो-
 गित्वशून्ये चक्रे भ्रमेरवृत्तित्वदर्शनादथ तत्सम्भवात् । न
 चैवमपि कुलालोद्देश्यकचक्रसमीपवृत्तित्वादिविधेयकानुमि-
 त्यनुपपत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् , स्वाश्रयदेशनिष्ठसामीप्यप्रति-
 योगित्त्सम्बन्धित्वस्य चक्रसमीपवृत्तित्वव्याप्यतया तेन ताट-
 शव्याप्तिषद्दशाया तदुपपत्ते , अन्यथा कल्पनागौरवात् ।

किं धेरादिकमपि न युक्तम्, अनवच्छिन्नप्रमूलस्यैव धूमस्य
वह्निगमकत्वात्तस्य वह्निसमानदेशत्वानपायान् । प्रपञ्चितं
शैतलप्रमाणतत्त्वविवेके ॥

एकजीववादे तु न काप्यनुपपत्तिः । नन्वेकस्य जीवत्वे
तस्य भेदनिष्ठत्वात्तत्राप्रहो वर्धेत; तथा च न कदाप्यद्वै-
तनिश्चयो भवेत्; एवं च अनिमोक्षप्रपञ्चपारमार्थिकत्वा-
द्यापत्तिरिति चेत्; न, यथा जीवं स्वातन्त्र्याभिमानस्याना-
दित्वेऽपि पुण्यपरिपाकवशात् भगवदनुग्रहादिना तन्निवृत्तिरे-
वमनादिभवसंघितभेदवामनस्यापि पुंसः समाराधितपरम-
पुरुषस्य तदनुग्रहात्तन्निवृत्तिमभवान् मुक्तिश्रुतिप्रामाण्यात् ।
न च शुक्रवामदेवादिमुक्तिश्रुतिवत्त्वा अर्थवाद एवेति युक्तम्,
यतः अर्थवादी हि पुरुषस्य प्रवर्तनायामुपयुज्यते; अमति
च पुरुषार्थे कास्योपयोग इति त्वमेव सुचिरं विभावय । न
शैकजीववादे प्रमाणाभावः, 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इति
श्रुतप्रकृत्यैक्ये लाघवानुसंधानेन उपाध्येक्ये तदुपहितैक्यस्य
'जीवेशावाभासेन करोति' इत्यादिश्रुत्युपोद्बलितन्यायेन
सिद्धेः । यत्वेतावन्तं कालं कस्याप्यमुक्तौ अनाश्वासादप्रे-
ऽपि मुक्तिस्तुल्यन्यायेन न स्यादिति, तदयुक्तम्, बहुजी-
ववादेऽपि एतावन्तं कालम् अमुक्तस्यास्य कथमपे मुक्तिः

स्यादिति दोषशान्वात् अनाश्वासहेतोस्तुल्यत्वात् । प्रमाण-
बलात्तन्निरासश्च प्रकृतेऽप्यक्षतः । यत्तु सत्योपाधिकसत्य-
भेदवाददूषणं तदपि न, आमुंकेर्भेद एव स्यात्जीवस्य च
परस्य च— इति तदुक्त्या संसारदशायां भेदाभावात्तदभ्युपग-
मेन ईशे जैवसुखाद्यनुसंधानापादनायोगात् अग्रे च औपा-
धिकभेदनाशे भेदाभावोऽप्रस्यूह इति न मुक्तपरैक्यविरोधः ॥

ननु मुक्तौ परमेश्वरस्वरूपातिरिक्तं जीवस्वरूपमस्ति न
वा ; भाषे भेदो नास्तीति पारिभाषिकं स्यात् ; न द्वितीयः
जीवस्य मुख्यान्वयप्रसङ्गादिति चेत् ; मैवम्, नित्यं हि जीव-
स्वरूपं परमात्मैव अनित्यं च सांसारिकं रूपम्, एवं चौपा-
धिकसांसारिकरूपस्य परमद्वयि लय एव मुक्तिः नित्यरूपेण
च मुख्यान्वय इति न किंचिदसमञ्जसम् । किं च त्वन्मते
भेदाभावेऽपि यथा ईशतदानन्दस्वरूपद्वयं स्वीक्रियते एवं
तेषामप्यस्तु । ननु मया विशेषोऽभ्युपेयते इति चेत्, किं-
चातः ! त्वन्मते सविशेषात्यन्ताभेद इव मन्मते निर्विशे-
षात्यन्ताभेदेऽपि व्यक्तिद्वयाभ्युपगमसंभवात् स्वरूपस्यैव वि-
शेषत्वसंभवाच्च । यद्यप्येवं संसारदशामामपि विना भेदं व्य-
क्तिद्वयाभ्युपगममात्रेण सर्वनिर्वाहे आमुंकेर्भेदाभ्युपगमो
व्यर्थो आपत्स्यते ; तथापि अत्यक्षागमरूपप्रमाणद्वयकारिक-

त्वनिर्वाहाय भेदोऽप्यवश्यं वाच्यः, तस्य स्वाभाविकत्वे न तदभावः कदापि इति अद्वैतश्रुतिरप्रमाणं वा स्यात्, अस्वारमिकार्था वा इति भेदप्रत्यक्षाभेदश्रुत्यविरोधाय भेदस्थौ-पाधिकत्वाभ्युपगम इति युक्तमुत्पश्याम । एव च मुक्तपूर्णानन्दनिर्भेदचिन्मात्रात्मक इति सिद्धम् ॥

पूर्णानन्दशरीरमद्वयमखण्डात्मप्रज्ञाशात्मक
सत्यानामपि सत्यमन्तरहित धर्मादिभेदोऽज्ञितम् ।
या ब्रह्म प्रतिपादयत्युपनिषद्देवी तदीयाशय
स्पष्टीकारचणौ च या मुनिवरौ ता तो च नित्यं तुम ॥

अखण्डानन्दविज्ञानसत्यान्तरहितात्मनि ।

वासुदेवे परब्रह्मण्यमला भक्तिरस्तु न ॥ २ ॥

चिरं जीवन्तु बहुधा गेहे शूरा प्रलापिनः ।

श्रीमत्परमहंसानां न ते निन्द्या कदाचन ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाणकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादपूज्य

चरणानुग्रहलब्धब्रह्मविद्यावैशद्यस्य श्रीमद्ब्रह्मानन्दसरस्वती

सारस्वतशास्त्रानुभवसमेधमानयुक्तिशतधरो सारित

विषयगिरिनिचयस्य भद्रव्यम्यङ्गस्य कृतम्

लघुश्रुतिमताघाताद्य प्रकरण समाहम् ॥

॥ ॐ ॥

॥ गुरुश्रुतिमतोद्योतः ॥

पूर्णज्ञानाय निर्भेदपरमानन्दमूर्तये ।

॥ वासुदेवाय नमः ॥

विमतो भिन्न. सुप्स्यात्, यदिरथ तत् तथा यथा
संप्रतिपत्तामित्युक्ते, शुद्धचिन्मात्रे मुक्ते भेदस्याभ्युपगमात्
सिद्धसाधनम्, मुक्तिदशाया धर्मविशेषणत्वे परं प्रति अ-
सिद्धिः; सर्वमुक्तौ कालानभ्युपगमान्, सर्वमुक्तिकालस्य
त्वन्मतेऽप्यलीकत्वाच्च । मुक्तिदशायां कालो नाभ्युपेयवे इति
व्याहृतमिति चेन्न, तत्त्वज्ञानस्य स्वसमानविषयकरत्वममा-
नाधिकरणाद्यान्तत्प्रयुक्तदृश्याधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियमा-
भ्युपगमेन फलतस्तन्निरासात् । एतेन मुक्तिकाञ्चावच्छिन्न-
भेदवत्त्वं साध्यमित्यापि परास्ताम्, परं प्रति साध्याप्रसिद्धि-
सिद्धसाधनयोः विवक्षाभेदेन दुष्परिहरत्वान् । अत्र एव
पारमार्थिकभेदोऽपि न साधनार्हः । यत्तु स्वज्ञानासाध्यभेद-
साध्यत्वे इति, तन् असन्, स्वशब्देन दृष्टान्तोक्तौ सिद्ध-

साधनात्, पक्षोक्तावप्रयोजकत्वात्, न हि परमात्मनि स्वज्ञानाबाध्यभेदानभ्युपगमे किञ्चित् बाधकमस्ति । यत्तु मुक्तत्वात् इत्यस्य बन्धससर्गाभाववत्त्वात् इत्यर्थ इति, तत् असत्, अभाववत्त्वात् इत्यस्यैव हेतुत्वसभवेनेतराशवैयर्थ्यात् । यत्तु अत्र केनचित् उक्तम् एव मति प्रमेयत्वादीना केवलान्वयित्वमङ्गप्रसङ्ग, तत्रापि विषयताया एव केवलान्वयित्वम् इत्यस्य सुवचत्वात् इति, तदुपहसनीयमेव, प्रमाविषयतात्वेन हेतुत्वविवक्षाया समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तराघटितधर्मस्यैव व्याप्यतावच्छेदकतावादिप्राचीनमते व्याप्यत्वासिद्धेर्दुर्वारत्वात् । नव्यमतेऽपि आधिक्येन निग्रहे तस्यानुत्तरत्वात् । अभ्युपगतश्च तान्त्रिकैराधिक्येन निग्रहः । स च हेत्वाधिक्यवत् हेतुविशेषणाधिक्येऽपि तुल्यः । अन्यथा वह्निमान् काकदन्तविषयकज्ञानविषयधूमवत्त्वादित्यपि प्रयुञ्जानो न निगृह्येत । एतेन बन्धात्यन्ताभावहेतुतापक्षोऽपि प्रत्युक्तः ॥

अधायमाशय, मुक्तत्वात् इति एकेन पदेन क्रीडोक्तस्य स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितस्यापि हेतुतावच्छेदकत्वमुक्तम्, स्वरूपसबन्धरूपाया साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकतायाः तार्किकशिरोमण्यादिभिर्दू-

पितृत्वात्, पारिभाषिक्याश्च न्याप्यतावच्छेदकताया व्या-
 प्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितधर्मसाधारण्यात्, आधिक्येन
 निग्रह परमवशिष्यते, न च सोऽपि, एकप्रयत्नेनैव विशि
 ष्टार्थलाभेन प्रयत्नान्तराभावात्, काकदन्तेत्यादौ च नैकेन
 पदेन विशिष्टार्थलाभ इति यत्नान्तरस्यावश्यकतया आधिक्येन
 निग्रहो दुर्वार इति, मैवम्, निरुपपदमुक्तिशब्देन आत्यन्ति-
 कबन्धशून्यस्यैव लाभेन दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात्, तद्-
 सुरोधेन श्रुतार्थमपहाय वदतादशासाधारणार्थविशेषे लक्षणाश्र-
 यणे अभावरूपलध्वरे एव लक्षणाभावेण निर्वाहे निष्प्रयोज-
 नगुर्वर्थलाक्षणिकताया अपि आधिक्यरूपनिग्रहापादकताया
 दुर्वारत्वात् । यद्यपि मुक्त इति पञ्चनिर्देश सिद्धसाधन स्यात्,
 ससारान्मुक्त इत्युक्तावप्रसिद्धविशेष्यत्वादिशङ्का स्यादिति त-
 भिरासाय विमतग्रहणम्, तथा च यदि विशेष्यो मुक्तात्मा
 अप्रसिद्ध स्यात् तदा किमाशया विमति स्यात्, यदि वि-
 शेषण भेदोऽप्रसिद्ध स्यात् तदा किमुल्लेखिनी विमति स्यात्,
 यदि वा मुक्तात्मनि भेद सिद्धो बाधितो वा भवेत्, तदा
 न्यतरपञ्चनिश्चयात् न विमति स्यात्, अस्ति चेयम्, अतो
 नाप्रसिद्धविशेष्यत्वाप्रसिद्धविशेषणत्वमिद्वार्थत्वप्रमाणबाधा इ-
 ति, एतन्नोदाहरणेऽपि सप्रतिपन्नग्रहणस्य साध्यसाधनवैषट्वा-

शुद्धारः प्रयोजनं व्याख्यातम् अन्यथा यथा निगहमुक्त इति अवक्ष्यत् इति, तन् मन्दम् ; विमतमिति उक्तिमात्रेणोक्तशङ्कानिरामे विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् मंप्रतिपन्नवदित्युक्तिमात्रेणोक्तशङ्कानिवारणसम्भवात् तत्र तत्राश्रयामिद्वयप्रसिद्धविशेषणत्वाद्युद्भावनामंगतेः । प्रकारान्तरेणोद्भावनपरिहारौ च प्रकृतेऽपि तुल्यौ ॥

यत्तु मुक्तस्थ भेदमात्रानङ्गीकारेणाश्रिपन्तं प्रति प्रकृतप्रयोगः, नातः सिद्धसाधनादि इति, तत्र, मुक्ते सर्वमुक्त्यन्यदशायां भेदमात्रानङ्गीकर्तुर्वादिन एवाभावात् । सर्वमुक्तौ कालानभ्युपगमात्, भावाद्वैते सिद्धसाधनात्; ध्वंसवदभावान्तरस्यापि तत्रोपगमात् । यदपि प्रागवस्थायां येन भेदेन विशिष्टस्तेनैव भेदेन मोक्षेऽर्पात्ययमत्रार्थो विवक्षित इति न कश्चिदोप इति; तदपि न, उक्तवाचोभङ्गया मुक्तिप्राक्कालावच्छिन्नभेदवत्त्वं साध्यम् इति विवक्षायां सिद्धसाधनात् । यदि च मुक्तिकालावच्छिन्नश्चैत्रः स्वनिष्ठयावद्भेदवानिति साध्यम्, पश्चतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वविशिष्टसाध्यानुमितेरुद्देश्यत्वाच्च न सिद्धसाधनादीति विवक्षितमित्युच्यते; तदा अप्रयोजकतैव, विपक्षे बाधकाभावात्; अन्यथा मुक्तः स्वनिष्ठदुःखप्रागभाववानित्यादेरपि अनाभासत्वप्रसङ्गात् ।

आगमबलादेयामाभासत्वमिति चेत्, तुल्यम् प्रकृतेऽपि । अनवच्छिन्नविशेषणतया भेदवत्त्वं साध्यमतो न सिद्धसाधन-
तेत्यपि प्रत्युक्तम् । अयं परमात्मप्रतियोगिकभेदवत्त्वं सा-
ध्यम्; अन्धप्रध्वसाधिकरणत्वं च हेतुः, अतो न सिद्ध-
साधनादीति चेत्, मैवम्, परमात्मशब्देन जगत्कर्तृत्वादि-
विशिष्टविवक्षायां सिद्धसाधनात्; सत्यादिपदतात्पर्यविषयवि-
वक्षायामपि धैव मुक्तिकालावच्छिन्नतद्भेदस्य साधने मुक्ति-
पदेन सर्वमुक्तिविवक्षणे अप्रसिद्धविशेषणता, तस्यास्त्वद्री-
त्या अदोषत्वे बाध, अनवच्छिन्नविशेषणतया तत्साधने च
संदिग्धानेकान्तता, अनुकूलवर्कस्फूर्तो पश्चान्तर्भावेण व्य-
भिचारसंशयस्यापि दूषकत्वात् । अत एव पक्ष. साध्याति-
रिक्तपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान् भेयत्वात् इत्यादीनामसाधकता ।
स्पष्टध्यायमर्थो कीधित्यादाविति दिक् ॥

नन्वत्र न सिद्धसाधनमुद्गावनाहम्, त्वया प्रख्यातिरिक्त
स्य सर्वस्यापि अप्रामाणिकत्वाभ्युपगमात्; न ह्यप्रामाणि-
काभ्युपगमेन सिद्धसाधनोपन्यास प्रेक्षावर्ता युक्त, तथा
सति अतिप्रसङ्गात् इति चेत्; मैवम्, यतो जल्पादौ सि-
द्धसाधनतोद्गावने उद्देश्यानुमिते स्वव्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नविषयताकान्यत्वेन पराभ्युपगम एव तन्त्रं न तु अनुमिति-

आगमबलादेयामाभासत्वमिति चेत्, तुल्यम् प्रकृतेऽपि । अनवच्छिन्नविशेषणतया भेदवत्त्वं साध्यमतो न सिद्धसाधन-
तेत्यपि प्रत्युक्तम् । अयं परमात्मप्रतियोगिकभेदवत्त्वं सा-
ध्यम्; अन्धप्रध्वसाधिकरणत्वं च हेतुः, अतो न सिद्ध-
साधनादीति चेत्, मैवम्, परमात्मशब्देन जगत्कर्तृत्वादि-
विशिष्टविवक्षायां सिद्धसाधनात्; सत्यादिपदतात्पर्यविषयवि-
वक्षायामपि धैव मुक्तिकालावच्छिन्नतद्भेदस्य साधने मुक्ति-
पदेन सर्वमुक्तिविवक्षणे अप्रसिद्धविशेषणता, तस्यास्त्वद्री-
त्या अदोषत्वे बाध, अनवच्छिन्नविशेषणतया तत्साधने च
संदिग्धानेकान्तता, अनुकूलवर्कस्फूर्तो पश्चान्तर्भावेण व्य-
भिचारसंशयस्यापि दूषकत्वात् । अत एव पक्ष. साध्याति-
रिक्तपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान् भेयत्वात् इत्यादीनामसाधकता ।
स्पष्टध्यायमर्थो कीधित्यादाविति दिक् ॥

नन्वत्र न सिद्धसाधनमुद्गावनाहंम्, त्वया प्रख्यातिरिक्त
स्य सर्वस्यापि अप्रामाणिकत्वाभ्युपगमात्; न ह्यप्रामाणि-
काभ्युपगमेन सिद्धसाधनोपन्यास प्रेक्षावर्ता युक्त, तथा
सति अतिप्रसङ्गात् इति चेत्; मैवम्, यतो जल्पादौ सि-
द्धसाधनतोद्गावने उद्देश्यानुमिते स्वव्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नविषयताकान्यत्वेन पराभ्युपगम एव तन्त्रं न तु अनुमिति-

दशायामपि तदभ्युपगमो नोचित , सदसतो सबन्धायोगात्,
 असतो निरधिकरणकत्वाच्चेति चत्, मैवम्, अत्यन्तासत्
 एव तथात्वाभ्युपगमात्, भेदस्य च क्षनिर्वाच्यत्वात्, न
 चानिर्वाच्यत्वासिद्धि, ख्यातिघाधाभ्यामेव तदसिद्धे ।
 तथाहि— शुक्लाविद् रजतमित्यादिप्रतीतौ प्रकारिभूतो धर्मि-
 तावच्छेदकादितोऽन्यो न सन् बाध्यत्वात् इति तु तवापि
 अनुमतम्, नापि अत्यन्तासत्, यतोऽत्यन्तासत्त्वं नास्ति
 सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वम्, अनुभवविरोधात्, नापि निस्वरू-
 पत्व अपरोक्षत्वानुपपत्ते, प्रत्यक्ष हीन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यम्,
 न चासता इन्द्रियस्य सन्निकर्षं सम्भवति । किं च
 असद्रजत रजतत्वप्रकारेण भाति न धा, नाद्य अ-
 न्यधारुपात्यापत्ते, तुल्ययुक्त्या भ्रमे परमार्थरजतस्या-
 पि भातप्रसङ्गाच्च । न च परमार्थरजतभाते असदेव
 रजतमभादित्युत्तरलौकिकप्रत्ययविरोध, तथापि असति
 धर्मिसत्तानपेक्षस्य रजतत्वादेरभावेन असदेव रजतमिति
 रजतशब्देन असदुल्लेखायोगेनौत्तरकालिकप्रत्ययविरोधसाम्या-
 त् । रजतत्वमसदेवेति चेत्तथापि रजतशब्देन तदुल्लेखानुप-
 पत्तिरस्त्येव, रजतशब्दस्यासत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावात्,
 प्रवृत्तिविषये अविद्यमानस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात्, रजत-

त्वशब्देन तदुल्लेखायोगाच्च, रजतावृत्ते रजतत्वशब्दार्थत्वायो-
गात् । पारमार्थिकस्य रजतत्वस्य असद्वृत्तित्वमन-यगत्या-
वपेयमिति तु स्ववचनविरुद्धम्, नि स्वरूपेण तस्मिन् तद-
भावात् । तस्मात्कामेनापि अन्यथाख्याति अनिर्वाच्यख्या-
तिर्वोपेया । न चान्यथाख्यातिस्वीकारे विनिगमनाविरहेण
रजतध्रमे सर्वेषामेव रजताना भानापत्त्या गौरवादसत्ख्या-
तिस्वीकार एव उचित इति वाच्यम्, रजतत्वादिशून्यत्वा
विशेषेण कस्य वा असतो ध्रमविषयत्व कस्य वा नेति वि-
निगमनाविरहण त्वन्मतेऽपि महत्तरगौरवापत्ते दुर्बलत्वात्,
प्रागुक्तानुपपत्तिभ्राधिका । असतामानन्त्य तु जयतीर्थानुमतम्,
उक्त हि तेन । न द्वितीय, भ्रमात् रजतार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्ते,
तस्येष्टतावच्छेदकधर्मिससर्गानवगाहित्वात् । अन्यथाख्या-
तिनिरामश्चान्यत्र प्रपञ्चितः ॥

यत्तु ध्रमे अधिष्ठानस्यैव विषयता, स च केवलं स्ववि-
षय शुक्तिकाशकल असद्रजताज्ञना गृह्णाति इति भ्रमद्विषय
उच्यते, रजतज्ञानस्य शुक्तिविषयत्व सविद्विरुद्धमिति चेत्,
न, रजतज्ञानस्येति कोऽर्थः । यदि रजतविषयस्येति तदा
सिद्धिः, यदि रजतमिति ज्ञानस्येति तदा परस्यैव सविद्वि-
रोधः, यदि रजतमिति अमानपि सा शुक्तिवैवेति प्रतीतेः,

यदाकारं यद्विज्ञानं तत्तद्विषय इति परिनिष्ठितेय व्यवस्था ।
एव च भ्रमस्य रजताद्यविषयकत्वात् भ्रमे तदिन्द्रियसन्निकर्षापेक्षा, शुक्तिसन्निकृष्टेनैवेन्द्रियेण दोषतद्वृत्तेन भ्रमोत्पादाभ्युपगमादिति, तदसत्, भ्रमस्य रजताविषयकत्वे अख्यातिवादापत्तेः । तद्विषयकत्वेऽपि तदाकारतास्वीकारात् अदोष इति चेत्, न, विषयतातिरिक्त्यामाकारताया मानाभावात् । ननु नाकारता विषयता यतो यत्सन्निकृष्टेन करणेन यद्विज्ञानं जन्यते तत्त्वं तद्विज्ञानजनककरणसन्निकर्षाभ्युपगमपर्यवसित विषयता, सा च नासतो रजतस्य, आकारता च तन्नावश्योपेया, इदं रजतममनिष असदेव रजतमभात् इदं रजतं जानामीत्याद्यनुभवनिर्वाहाय; तथा च भ्रमस्य न रजतविषयकत्वमिति चेत्, न, इदं द्रव्यं जानामि इदं रजतं जानामि इत्याद्यनुभवान्ता भानभास्वमयन्धवैलक्षण्यस्यानुभवेनासत्पक्षात् । आकारतायामपि विषयतात्वस्वीकारस्यैवोचितत्वात्, नित्यज्ञानीयविषयताया अतिरिक्त्या आवश्यकत्वेन तस्या एव तत्समानाकारेषु जन्यज्ञानेषु स्वीकारौचित्याच्च । किं च घटवद्भूतलं घटो रूपवान् भूतले घट इति समूहालम्बनात्मकज्ञानस्य घटे भूतलविशेषणकत्वापत्तिः, रूपाशे

घटस्य विशेष्यत्वानुरोधेन तज्ज्ञानजनकघटेन्द्रियसन्निकर्षस्य विशेष्यत्वरूपताया भूतलस्य घटाशे विशेषणत्वानुरोधेन भूतलेन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रकारत्वरूपतायाभावश्चकार्यत्वात् । न च प्रकारतात्वविशेष्यतात्वादीना विषयतास्वभावश्च वाच्यतया भूतलनिष्ठविषयताया विशेष्यतात्वेनैव घटादिविषयतानिरूपकत्व न तु प्रकारतात्वेनेति वाच्यम्, भूतलघटवत् भूतले घट इति समूहालम्बनादिप्रतीत्यनुरोधेन तस्याप्यवश्याभ्युपेयत्वात् । न च तत्र सन्निकर्षभेदात् नानुपपत्ति, एकेनैव सन्निकर्षेणोक्ताविधज्ञानद्वयजननस्थले गत्यभावात्, सयोगान्यसन्निकर्षे नितरामनुपपत्तेश्च । किं च प्रकारतानिरूपकत्वादेरतिरिक्तत्वे विषयतैवातिरिक्तास्तु अनतिरिक्तत्वे चोक्तो दोष इति अन्यत्र विस्तर । एवं चातिरिक्तविषयताकल्पनस्यावश्यकत्वे ज्ञानजनकसन्निकर्षस्य विषयतात्वकल्पनमनुचितम् । तथा च भ्रमस्यारोप्यविषयकत्वधौढ्यात् अपरोक्षभ्रमस्यारोप्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्व अवश्यवाच्यमिति शुक्तिरजतादेर्नात्यन्तासम्भवं शक्यमभ्युपगन्तुम् । अत्यन्तासम्प्रतियोगिक इन्द्रियमयोगो ममेष्टेन चात्यन्तामतोऽपरोक्षत्वमुपपद्यते इति कस्यचिदुक्तिस्तु न शक्या, मयोगप्रतियोगिताया अमस्त्वाढ्यापातकत्व तदनुयोगिताया

अपि तथात्वापत्तेः एतन्मर्त परैरेव दूषितमिति नात्र नि-
 भ्रंरः क्रियते । इन्द्रियमनिकर्षादिव ङोषादपि कस्यचिह्लौकि-
 कप्रत्यक्षं जायते इति दुराशा तु भ्रमे निराकरिष्यते । एवं
 च शुक्तिरूप्यादावनिर्वाच्यत्वोपगते तद्दृष्टान्तेन भेदेऽपि अ-
 निर्वाच्यत्वादिविकल्पमाश्रित्य सिद्धसाधनाद्युद्भावनसंभवात्
 न च भेदे विकल्पो युज्यते इति परोक्तेर्नावकाशः । एव-
 मुक्तानुकूलतर्कमभिवानि अनुमानान्तराणि अस्यानिर्वाच्य-
 ताप्रसिद्धिमापादयन्ति — सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ता-
 भावप्रतियोगिनी, धर्मत्वात्, रूपरसवत्, सत्त्वमसत्त्वा-
 भाववन्निष्ठाभावप्रतियोगि, मन्मात्रवृत्तित्वात्, आत्मत्व-
 वत्, असत्त्व सत्त्वाभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगि, सद्वृत्ति-
 त्वात्, तदाधारतावत्, इत्यादीनि ॥

तनु प्रथमो हेतुरभिधेयत्वज्ञेयत्वादौ व्यभिचारी, तस्यापि
 पक्षतुल्यत्वे व्याघातः, अभिधेयत्व किञ्चिन्निष्ठाभावप्रति-
 योगीति साधने धर्मात्यन्ताभावाधिकरणत्वेन व्यभिचारः,
 तस्यापि पक्षत्वे सकलधर्मवत्त्व कस्यचिद्विरुद्धमापद्येत, पर-
 स्परविरुद्धत्वं चोपाधि, न च सत्त्वासत्त्वे अपि न विरुद्धे,
 अनिर्वचनीयार्थप्रतीतेः प्राग्विरोधाप्रतीतेः, व्याहृतिश्च उक्त-
 सर्वानुमानसाधारणं दूषणमिति चेत् — अत्राहुः — प्रथम-

हेतौ धर्मशब्देन परस्परविरहाव्यापकत्वस्य विवक्षिततया प्रमेयत्वादौ व्यभिचारानवकशात् । एतेन घटत्वाघटत्वे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी, धर्मत्वादित्याद्याभाससाम्यमपि प्रत्युक्तम् । नन्वाद्यमनुमानमयुक्तम्, सत्त्वासत्त्वयोर्द्वयोरपि किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया पराभिमतत्वात्, न च धर्मिनिष्ठेत्यनेन धर्मिणि एकत्वोपादानात् नाय दोष इति शङ्क्यम्, यत एकत्व न सख्याविशेष नापि भेदप्रतियोगिकाभाव तादात्म्य वा, अव्यावर्तकत्वात्, न चैकपरस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वाददोष, अनुगतानतिप्रसक्तस्य परस्परत्वस्य दुर्वचत्वान् । एवं च सत्त्वमसत्त्वाभावनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि तद्विरहाव्यापकत्वात् इत्यादिरीत्यैवार्थो वर्णनीय । तथा च हेतौ साध्याविशेष इति चेत्, उच्यते— सत्त्वासत्त्वे इत्यनेन सत्त्वासत्त्वाभयत्वमुद्देश्यतया विवक्षितम् साध्यमपि स्वसमानाधिकरणत्वस्वावच्छिन्नाभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणत्वोभयसंबन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टत्वरूपम्, हतुरपि स्वसमानाधिकरणत्वस्वावच्छिन्नाभावव्यापकतावच्छेदकोभयावृत्तिधर्मसमानाधिकरणत्वोभयसंबन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टान्यत्नम्, रूपरसोभयत्व च दृष्टान्त

इति न कोऽपि दोष । नापि व्याहृति, सा हि सत्त्वासत्त्वयो-
परस्परविरहरूपतया परस्परविरहव्यापकतया परस्परविरह-
व्याप्यतया वा, नाद्यद्वितीयौ, स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्या-
कात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावरूपसत्त्वात्यन्ताभावस्य सत्त्व-
प्रकारकधीविशेष्यत्वात्यन्ताभावादिरूपासत्त्वात्यन्ताभावस्य च
शुक्तिरूप्यादावेकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वात्, न तृतीय, तस्या
व्याघाताप्रयोजकत्वात् ॥

नन्वसत प्रतीतौ सत्त्वेनापि तत्प्रतीतिर्निरपवादेति
निरुक्तमसत्त्वमव्यापकमिति चेत्, अत्रेद वक्तव्यम्—
केयमसत सत्त्वावगादिनी प्रतीति, शशविषाण सदि
व्याकारिका सेति चेत्, न, उक्तप्रतीत्या शशीयत्वेन
भासमाने शृङ्गे सत्त्वस्य विषयीकरणात्, शशविषा-
णशब्देन विषाणादिषदार्थतावच्छेदकानवलोढस्यासत प्रमा-
यनायामाद्य, विशिष्टमतिरिक्तमेव सादृशप्रतीतौ विषय इति
चेत्, न, तस्य शशीयत्वविषाणत्वादिना अभाने विषाण
शशीयत्वादिना जानामीत्याद्यनुभवविहोषापत्त । तेन रूपण
विशिष्ट भासते इत्युक्तौ चानिर्वाच्यशशीयत्वादिना शृङ्गमेवा-
नलीक भासता किमसद्भानकल्पनेन । नन्वेवं शशविषाणमस-
दित्यादिप्रत्ययोऽपि न प्रमाण स्यात्, विषाणे शशीयत्वादिना

भासमानेऽप्यलीकत्वायोगादिति चेत्; विषाणत्वशशीयत्वा-
 दिशून्यमलीकं विषाणत्वेनावगाहमानस्योक्तप्रत्ययस्य कथ-
 मपि प्रामाण्यायोगान् । यदि च तन्प्रामाण्यायापदार्थस्या-
 प्यसतो भानमुपेयते तत्र च विषाणत्वादि न भासते
 इत्युच्यते तदापि शशविषाणम्... । यथा च परांशे नानि-
 र्वान्यख्यातिरिति मतं तदान्यथाख्यातिरस्तु । शशविषाणं सन्
 गोविषाणं सन् इत्यनयोः प्रत्यययोरवैलक्षण्यस्य तावकैकद्वो-
 पणाच्च । तुच्छं सन् असत् सदिति च न प्रतीतिः, आहार्या
 सापि संभवतीति चेत्, न, आहार्यवृत्तेर्ज्ञानत्वे मानाभावात् ।
 सत्त्वप्रकारकानाहार्यप्रतीत्यविषयत्वं वा असत्त्वमस्तु । अथ
 सत्त्वप्रकारकप्रतीत्यविषयः सन्निति प्रतीतिमादायैव असतः
 सत्त्वेन प्रतीतिरनाहार्या संभवतीति चेन्न, तत्रापि सत्त्वप्रती-
 तिविषयत्वाभावेन प्रातिभासिकेनावलीढोऽसद्विलक्षण एव
 प्रतीयते इति उपगमात् । तथासदेव सति तादृशप्रतीत्यवि-
 षयत्वसंभावादिति प्रत्ययस्य त्वयापि अङ्गीकर्तव्यत्वात् ।
 सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषये तत्र तदविषयत्वस्य बाधात् । न-
 न्नेवमपि विषयः सन्निति प्रतीतौ अलीकस्यापि विषयस्य
 भानसंभवात् नेदमखिलालीकव्यापकमिति चेन्न, विषयत्व-
 सामानाधिकरण्येन सत्त्वभानान्; तादृशबुद्धावलीकस्य वि-

पयस्वे मानाभावात्, प्रामाण्यस्य स्वतत्त्वात्, सर्वे विषया
सन्त इति प्रतीतावपि न सर्वेषां विषयाणामलीकसा-
धारणानां भानम्, सत्त्वप्रकारकप्रतीत्यविषयस्यापि कस्यचि-
दलीकस्य सभावितत्वेन तत्र सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वा-
ङ्गीकारे व्याघातात्, न हि सत्त्वप्रकारकप्रतीत्यविषय प्रा-
माणिक इति तत्रानुमतम् । ननु कालासबन्धी सन्निति
प्रत्यय एवासत् सत्त्वावगाही सुलभ इति चेन्न, उक्तरीत्यास-
द्विलक्षण एव वस्तुनि कालासबन्धित्वस्य अभाव एव वा
कालासबन्धिनिष्ठे कालासबन्धित्वप्रतियोगिकत्वादे काल्प-
निकस्य भानसंभवेन अलीकस्य तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्प-
नाया मानाभावात् । अविषय सन्नित्यादावुक्तरीते तत्रा-
प्यावश्यकत्वात् । न हि अविषयस्य विषयता न व्याहता ।
नन्वेवमसत्तुच्छादिशब्देष्वप्येवमुक्तिसंभवन असत् प्रतीति-
विषयत्वमेव कुतोऽङ्गीकार्यमिति चेत्, नाङ्गीकार्यमेव, बल-
वत्प्रमाण नोपलभ्यते । न हि सिद्धान्ते असत्कृत्यातिरूपेयति
निर्वन्धोऽस्ति । तर्हि मिथ्यात्वशरीरेऽसद्विलक्षणत्व कुतो नि-
वेश्यत इति चेत्, पररीत्या असत्त्वमादायार्थान्तरादिवारणा-
येति निपुणतरमुपवादितमाकरेषु । तथा च बाधेन सद्विल-
क्षणताया प्रत्यक्षविषयत्वरूपक्यात्या निस्वरूपत्वसत्त्वप्रकार

कप्रतीत्यविषयत्वरूपासद्विलक्षणत्वस्य च शुक्तिरजतादौ सिद्धे
अप्रत्यूह्यतयोक्तानुमानै सामान्यतो निर्वाच्यतासिद्धिसभवाच्च
सर्वमनाकुलम् ॥

ननु बाधेन सद्विलक्षणत्व कथं सिध्यति, यतो बाधो
यद्यत्यन्ताभावप्रतियोगितामात्रम्, तत् परमार्थतया पराभ्युप
गतघटादिसाधारण्याच्छङ्कितव्यभिचारतयाप्यसाधकम्, अथ
स्वसमानाधिकरणव्याप्यवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिक तत्
तदा हेतुसाध्ययोरविशेष, हेतुसिद्धिमात्रेण कृतकृत्यता
च दृष्टान्तदौर्घट्य चेति चेन्, उच्यते— इदं रजतमि-
त्यादौ प्रतीत तावन्ना-यत्र सत्, मानाभावान्, अधिकरणा-
न्तराससृष्टत्वे सति एतदधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन
हेतुना सुसाधनम् स्वप्रकारकधीविशेष्यताव्यापवात्यन्ताभाव
प्रतियोगित्वम्, न चान्वयदृष्टान्तदौर्लभ्यान्नास्य साधकतेति
शङ्कनीयम्, तदभावेऽपि व्यतिरेकिदृष्टान्तसौलभ्यात् । अत
एवोक्त सप्रदायविद्धिरिति परेणैवाभिधानात्— अर्था-
पत्त्या शुक्तिरजतादरनिर्वाच्यतामिद्धिरिति । यद्यप्युक्तरि
त्यान्वयिनाप्यसद्विलक्षणत्व सिध्यति । तथाप्यनिर्वाच्यता
घटकसद्विलक्षणत्वस्य व्यतिरेकिणैव सिद्धे वाच्यतया इत-
राशस्यापि तेनैव साधन युक्तमिति अभिप्राय । अत्र च

सत्त्वप्रकारकप्रतीत्यविषयस्य अलीकविशेषस्य प्रत्यक्षाविषयत्व
परानुमतमिति न व्यतिरेकिदृष्टान्तदौर्घट्यम् ॥

एव निर्वर्धलीकाया सिद्धान्तपद्धतौ यत्परेणोक्तम्—
अथापि स्यादर्थापत्त्या शुक्तिरजतादे अनिर्वाच्यता सेत्स्यति,
वथाहि— यदत्यन्तासन्न तत्प्रतीयते यथा नरविषाणम्,
यथात्यन्तसत् न तत् वाध्यते यथा आत्मा, तदिहोभयान्व-
यानुपपत्त्या अनिर्वाच्यतैवाश्रयितु युक्तं चेत्, न, अर्था-
पत्तेरपि अनुमानविशेषतया विशेषणाप्रसिद्धौ तदनुत्थानात्,
तदेतदुक्तं न चार्थापत्त्या अनिर्वाच्यत्वसिद्धिरिति, किं चाल-
न्तासतो नरविषाणादेरपि तत्पदात्प्रतीतिसंभवेन असन्न प्रती-
यत इति व्याप्तेरसिद्ध्या शुक्तिरजतादेरपि अत्यन्तासत्त्वे-
ऽप्युपपत्ते, तथा अन्यथाविदितस्य सम्यग्विज्ञानगोचरत्व
रूपवाध्यत्वस्य सत् चिदात्मनोऽपि संभवेन नार्थापत्त्या
अनिर्वाच्यत्वसिद्धि, किं नासतो ज्ञानेऽसद्वैलक्षण्यज्ञानानुप-
पत्ति, तदप्युक्तम्— असत् प्रतीतिं विना असद्वैलक्षण्य-
ज्ञानानुपपत्तिरिति, तदेतदलमकमिति स्पष्टमेव ॥

यद्यु यद्यलन्तासतो नापरोक्षता तर्हि प्रातिभासिकशुक्ति-
रजतादेर्यत्प्रातिभासिकवैलक्षण्य तदपरोक्षज्ञान भ्रान्तस्य न
स्यात्, तथा चाप्रपृत्ति प्रसज्येत, निर्निवन्धनध्यायमसतो

उपराक्षज्ञानगोचरतानङ्गीकार , किञ्चिदज्ञानभ्यानालम्बनत्वे
 अन्यत्राप्यनाश्वामप्रमद्ग इति चेत्, तत्किं परोक्षप्रतीते-
 रमद्विषयकत्वेनानाश्वामप्रमद्ग ? ममानश्राय प्रमद्ग प्राति
 भासिकप्रत्ययाङ्गीकारऽपि, बाधाद्विवेक इति चेत्, ममान
 प्रकृतेऽपि, न च वयं शून्यवादिन इव रजतज्ञान
 निरालम्बन मूम, शुक्तिविषयकत्वाङ्गीकारान्, केषुच
 स्वविषय शुक्तिकाशकल अन्यन्तामद्रजतात्मना विषयी-
 न्मियत इति अमद्विषयमुच्यत इति, तदतिमन्दम्,
 प्रातिभासिके प्रतीतस्य प्रातिभासिकवैलक्षण्यस्याप्यस्म-
 न्मतेऽयन्तामत्त्वानङ्गीकारात्, वस्तुन प्रातिभासिकविलक्षण
 त्वमपि नाध्यक्षगाचर, प्रातिभासिकत्वस्यार्तीन्द्रियवस्तुध-
 दित्त्वेन चक्षुरायपार्यत्यात् । न च प्रातिभासिकवैलक्षण्या-
 ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्ति, तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वानुपगमात् । न
 चैव प्रातिभासिकत्वेन ज्ञातऽपि प्रवृत्त्यापत्ति, तदा फलानुप-
 धायकत्वनिश्चयादव उदापर्यसम्भवात् । न च पारमार्थिक
 त्वेन त्वदभिमत स्वाप्रवासनामयवर्हो महकनिवर्तकधूमार्था
 कश्चनापि प्रवर्तते, तस्य वामनामयत्वेनान्तरत्वात् अनुपादे-
 यत्वनिश्चयात् न प्रवर्तत इति चेत्, अभ्यापि पृष्ठवाविद्या-
 कार्यस्यानुपादयत्वनिश्चयादव तत्र न प्रवर्तत इति तुल्यम् ।

असतोऽपरोक्षत्वानङ्गीकारः किंनिबन्धन इति तु दसोत्तरम् ॥

नन्यसत इन्द्रियसंनिकर्षाभावेऽपि दोषवशादेवापरोक्षता-
 त्त्विति चेत्, न, रजतप्रत्यक्षत्वमपेक्ष्य रजतत्वस्यैव दोषकार्य-
 तावच्छेदकत्वे लाघवात् । कार्यतावच्छेदके रजतत्वादिकमनि-
 वेद्य असत्प्रत्यक्षत्वमात्रं कार्यतावच्छेदकमुच्यते इति चेत्, न,
 दोषत्वस्यानुगतानतिप्रसक्तस्यैकस्याभावेन विशिष्यैव कार्यका-
 रणभावस्य वाच्यतया व्यतिरेकव्यभिचारप्रसङ्गात् । दो-
 षाणां केनचिद्रूपेणानुगतानां कारणत्वेऽपि केनचिद्रूपेण
 रङ्गभ्रमजनकादोषाद्रजतभ्रमापत्तिः । रजततद्ध्यक्षत्वादेरपि
 न दोषकार्यतावच्छेदकत्वसंभवः, परमार्थरजतत्वप्रत्यक्षा-
 दिसाधारण्यत्, एवं च दोषकार्यतावच्छेदकमव्यवहि-
 तौत्तरत्वसंबन्धेन दोषवैशिष्ट्यमेव वाच्यम्, ततश्च रजत-
 त्वादेः कार्यतावच्छेदककौटौ निवेशे प्रयोजनाभावात् नोक्त-
 लाघवावकाश इति चेत्, न; एवमपि दोषाद्रजतमुत्पद्यते,
 तद्विज्ञानं वेद्यप्र विनिगमकाभावेन रजतोत्पत्तेरवर्जनीयत्वात् ।
 न च रजतोत्पत्तिवादिनापि रजतज्ञानमवश्योपेयम्, अन्यथा
 रजतं साध्यात्करोमि इत्यादिप्रत्ययानुपपत्तिः, एवं च रजतो-
 त्पत्तिर्गौरवान्नोपेयेति वाच्यम्, रजतोत्पत्तिवादिना रजतम-
 व्यधोत्पत्तेरनुपगमात्; साधिवैधेयं हि तत् । भयैवमपि रजतं

उपरोक्षज्ञानगोचरतानङ्गीकार , किञ्चित्ज्ञानभ्यानालम्बनत्वे
 अन्यप्राप्यनाश्रामप्रसङ्ग इति चेत्, तर्हि परोक्षप्रतीते
 रसद्विषयकत्वेनानाश्रामप्रसङ्ग ' ममानश्राय प्रसङ्ग प्राति
 भासिकप्रत्ययाङ्गीकारऽपि, बाधाद्विवेक इति चत्, ममान
 प्रकृतेऽपि, न च वय शून्यतादिन इव रजतज्ञान
 निरालम्बन म्, शुक्तिविषयकत्वाङ्गीकारान्, केवल
 स्वविषय शुक्तिकाशकल अन्यन्तामद्रजतात्मना विषयी-
 क्रियत इति अमद्विषयमुच्यत इति, तदतिमन्दम्,
 प्रातिभासिक प्रतीतस्य प्रातिभासिकवैलक्षण्यस्याप्यम-
 नतेऽयन्तामत्त्वानङ्गीकारान्, वस्तुत प्रातिभासिकविलक्षण
 त्वमपि नाध्यक्षगाचर, प्रातिभासिकत्वस्यार्तीन्द्रियवस्तुध
 ातत्त्वेन चक्षुराययाम्यत्मान् । न च प्रातिभासिकवैलक्षण्या-
 ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्ति, तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वानुपगमात् । न
 चैव प्रातिभासिकत्वेन ज्ञातऽपि प्रवृत्त्यापत्ति, तदा फलानुप
 धायकत्वनिश्चयादव तदापत्त्यसम्भवात् । न च पारमार्थिक
 त्वेन त्वदभिमत स्वाप्रवामनामयवह्नौ मशकनिवर्तकधूमार्थी
 कश्चनापि प्रवर्तते, तस्य घामनामयत्वेनान्तरत्वात् अनुपादे-
 यत्वनिश्चयान् न प्रवर्तत इति चेत्, अस्यापि पल्लवाविद्या
 कार्यस्यानुपादयत्वनिश्चयादव तत्र न प्रवर्तते इति तुल्यम् ।

असतोऽपरोक्षत्वानङ्गीकारः किंनिबन्धन इति तु दत्तोत्तरम् ॥

नन्वसत इन्द्रियसंनिकर्षाभावेऽपि दोषवशादेवापरोक्षता-
स्त्विति चेत्, न, रजतप्रत्यक्षत्वमपेक्ष्य रजतत्वस्यैव दोषकार्य-
तावच्छेदकत्वे लघवात् । कार्यतावच्छेदके रजतत्वादिकमनि-
वेश्य असत्प्रत्यक्षत्वमात्रं कार्यतावच्छेदकमुच्यत इति चेत्, न,
दोषत्वस्यानुगतानतिप्रसक्त्यैकस्याभावेन विशिष्यैव कार्यका-
रणभावस्य वाच्यतया व्यतिरेकव्यभिचारप्रसङ्गात् । दो-
षाणां केनचिद्रूपेणानुगतानां कारणत्वेऽपि केनचिद्रूपेण
रङ्गभ्रमजनकादोषाद्रजतभ्रमापत्तिः । रजततद्ध्यक्षत्वादेरपि
न दोषकार्यतावच्छेदकत्वसंभवः, परमार्थरजततत्प्रत्यक्षा-
दिसाधारण्यात्, एवं च दोषकार्यतावच्छेदकमव्यवहि-
तोत्तरत्वसंबन्धेन दोषवैशिष्ट्यमेव वाच्यम्, ततश्च रजत-
त्वादेः कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे प्रयोजनाभावात् नोक्त-
लघवावकाश इति चेत्, न; एवमपि दोषाद्रजतमुत्पद्यते,
तदज्ञानं वेत्यत्र त्रिनिगमकाभावेन रजतोत्पत्तेरवर्जनीयत्वात् ।
न च रजतोत्पत्तिवादिनापि रजतज्ञानमवश्योपेयम्, अन्यथा
रजतं साक्षात्करोमि इत्यादिप्रत्ययानुपपत्तिः, एवं च रजतो-
त्पत्तिर्गौरवान्नोपेयेति वाच्यम्, रजतोत्पत्तिवादिना रजतप-
त्यक्षोत्पत्तेरनुपगमात्; साक्षिवेद्यं हि तत् । अथैवमपि रजतं

ननु वाष्पारोपितधूमेऽपि धूमत्वोपगमे धूमेन बद्धि-
 साधने धूमस्याभासताप्रसङ्ग इति चेत्, न; आभासवि-
 विच्छधूमस्यैव हेतुत्वोपगमेन तत्राभासताया अनवकाशात् ।
 यत्तु एतद्विशेषणं निर्वाच्यमिद्वेऽप्यनुमानेनापकाशस्य मिद्ध-
 मपि भ्रान्तमेवापूर्ववन् यद्यपि ब्रह्माधिकरणत्वेनोपगताय
 न सदधिकरणत्वसंभवः, संभवे वा ब्रह्मणोऽप्युत्तरीत्या
 सदसद्विद्विभ्रणत्वापत्तिः, अमत सत्त्वाप्रसक्त्या तन्निषेधो
 व्यर्थः; किं च 'मूर्तं मदिनि भ्रंशोक्तं अमूर्तंममदु-
 च्यते' इति 'यदन्यद्वायोभ्रान्तरिभाषैतत्तन् वायुभ्रान्त-
 रिभं चासन्' इति भागमप्रमिद्धमदमन्निषेधपरता च श्रुते-
 त्युक्तौ लोकप्रसिद्धितो वैदिकप्रसिद्धेरन्तरङ्गत्वात्, तथा च
 नानया श्रुत्या सदसद्विद्विभ्रणत्वसिद्धिः संभवति; तथापि के-
 वल्लवेदप्रसिद्धितो लोकवेदोभयप्रसिद्धेरतीवान्तरङ्गतया सदस-
 द्ब्रह्मदाभ्यां परमार्थतुल्यमदणम् तावदुक्तम् । 'सत्यं ज्ञानम-
 नन्तम्' 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा' 'सदैव सोम्येदमव
 आमीन्' इत्यादिभृत्यनुरोधेनाभ्या. भ्रुतेभ्यां क्वेपतया 'नो-
 ऽसदासीन्' इत्यत्र आत्मान्यत्वेनेति पूरणीयम्, अमत. स-
 त्त्वाप्रसक्तावपि सद्विद्विभ्रण्यमात्रोत्ती तुल्यस्यैव सद्विद्विभ्रण्य
 तमसोऽपि नामहालसरवादिऋमुपपन्नमिति शङ्काभ्युदासाय

सद्विलक्षणत्वेऽपि तमसो न तुच्छत्वमिति ज्ञापनायास्ततोऽपि च निषेधः । तदापि च वाच्यन्तरिक्षभिसस्यैव सच्छब्दार्थतया तद्विषयस्य तमसो ब्रह्मणश्च सत्त्वेन सामान्यतः सप्तास्तीति निषेधायोगेन ब्रह्माद्यन्यत्वेनेत्यध्याहारस्यावश्यकत्वात् । न च 'मूर्त्तं सत्' इति 'यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च तत्सत्' इति श्रुतिद्वयेकवाक्यतया वाच्यन्तरिक्षभिसं मूर्त्तमेव सच्छब्दार्थ इति वाच्यम्, एवमपि अणीयसाम् 'अणोरणीयान्' इति श्रुतिप्रसिद्धानां भागवतरूपाणाम् अव्यावृत्तेः, एवमप्यणीयसां प्रकृत्याव्याकृताकाशांशजीवानामपि प्रलये सत्त्वाद्युक्तार्थो न यथाश्रुतः । न च 'मूर्त्तामूर्त्तं तत् ब्रह्म' इति वैकिंश्रुतिबलात् मूर्त्तपदं पृथिव्यप्तेजोमात्रपरमिति युक्तम्, मदीत्या मूर्त्तविलक्षणत्वमात्रेण तादृशश्रुत्युपपत्तौ मूर्त्तसच्छब्दस्य लोकेदमसिद्धान्यर्थोऽहमेनेन वृत्तिकल्पनाया अयोगात् । एवं प्रलये व्याकृताकाशस्य तदानीं निषेधश्च ते प्रतिकूलः, गुणत्रयात्मकत्वात् तमसो रजोनिषेधश्चासङ्गतः । प्रकारान्तरानुसरणे चाध्याहारगौरवम्, अभ्यःप्रभृतिनिषेधश्च पुनरुक्तः । रजस इव सत्त्वस्यापि उद्वेकाभावात् तदनुक्त्या न्यूनता च, उपलक्षणता त्वरातिक्रमतिः, मन्मते तु रजःशब्देन पृथिव्याः भूताकाशस्य वायोऽम्भसश्च कण्ठरवेणाहोरात्रनिषेधेनार्थतः तेजसश्च निषेधो लभ्यते ।

न चाविद्यायाः पारमार्थिकत्वे किञ्चिन्मानम् ॥

यत्तु सदसच्छब्दयोर्भावाभावपरत्वे सर्वस्य तदन्तर्भावात् पुना रजःप्रभृतेर्निषेधोऽनर्थकः स्यादिति, तदसत्; अत्रत्य-सदसच्छब्दयोर्लोकवेदप्रसिद्धचनुरोधेन परमार्थतुच्छपरतया तन्निषेधेऽपि रजआदिनिषेधस्यासिद्धेः; 'तदानीम्' इत्यस्य वैयर्थ्यं तु न शक्यशङ्कम्, सदसन्निषेधे तदन्वयः रजआदिनिषेधे तदन्वयस्यार्थवत्ता, एककाले एव तदुभयनिषेधं विना अनिर्वचनीयत्वालाभात्; 'नासदासीत्' इत्यत्रापि तदानीमित्यस्यावश्यकत्वाच्च । एवं च 'न मती नासती माया माया नैवोभयात्मिका । अनिर्वाच्या' इति बृहन्नारदीये, 'न सदेतन्नृपोच्यते' इति बहुलत्रावैष्णवे, 'यदाविरासीदनृ-तस्य सर्वम्' इति भाष्टवीयश्रुतौ, 'अनृतेन हि प्रत्यूढा' इति छान्दोग्ये, एवमन्वत्रापि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु जगति असदन्यता, अनिर्वाच्यादिपदप्रयोगाज्ञानिर्वाच्यत्वप्रसिद्धिः ॥

यत्तु 'अद्भुतत्वादनिर्वाच्यं ब्रह्म चिञ्चैत्यमेव च । अचिन्त्यं तत एवैतदतर्क्याज्ञेयमेव च । ऋगताविति धा-तोस्तु पूर्वावगतवत्सदा । स्थिते ब्रह्मर्तमित्युक्तमनृतं परिणामतः । प्रकृतिप्राकृतं प्रोक्तमसत्तदशुभत्वतः । असतां बुद्धिगम्यत्वादसत्यमिति चोच्यते । नियमेन बहिश्चित्तास्ते

सन्तो ब्रह्मणि स्थिताः । विश्वं सत्यं वशे विष्णोर्नित्यमेव
 प्रवाह्यतः । न काप्यनीदृशं विश्वं तत्तत्कालानुसारतः ।
 असत्यमप्रतिष्ठं ये जगदाहुरनीश्वरम् । त आसुराः स्वयं नष्टाः
 जगतः भ्रमकारिणः' इति व्यासस्मरणात् नोक्तपदानां
 स्वदुक्तानिर्वाच्यत्वादिपरतेति, तदसत्; ईदृशपदानां प्रति-
 ष्ठव्यासस्मृतौ अनुपलम्भात् । किं तेषां आगमतया न
 प्रामाण्यम्, न्यायोपबृंहितोपलभ्यमानभुतितन्मूलकस्मृतिविश-
 तविरुद्धत्वात्, 'विरोधे त्वनपेक्षम्' इति न्यायात्,
 'स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोष-
 प्रसङ्गात्' इति परमर्षिजैवोक्तेश्च । सन्ति च जगतः
 स्पष्टं अनिर्वाच्यताबोधकस्मृतयः— सूतसहिताया वासि-
 ष्ठादावन्यत्र च । किं च बृहन्नारदीये तावदनिर्वाच्यपदस्य
 नाहुतपरत्वम्, 'न सती' इत्यादिना सत्त्वैलक्षण्याद्युपपादनवै-
 यर्थ्यप्रसङ्गात् । न च तत्रासत्त्वमशुभत्वममहुद्धिगम्यत्वं वो-
 च्यमानमहुतत्वोपपादकम् । एवं श्रीवैष्णवेऽपि 'ज्योतीषि
 विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्मिरयो दिशश्च । नष्टाः
 समुद्राश्च स एव सर्वे यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्ध' इति
 सदसदात्मकस्य प्रपञ्चस्य 'स एव' इति साधारणेन तच्छ-
 द्येन विष्णुव्यतिरेकेणासत्त्वमुच्यते । 'ज्ञानस्वरूपो भगवान्य-

तोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः । ततो हि शैलाधिधरादिभेदास्त्वानीहि विज्ञानविजृम्भितानि' इति । यदस्ति पारमार्थिकं यत्रास्ति परमार्थविलक्षणम् । यद्वा यदिदानीमस्ति यत्रास्तीदानीमतीतादि यतोऽमौ ज्ञानस्वरूपी वस्तुभूतश्च ततो हेतोरशेषमूर्तिरशेषपरिणामो न भवति तस्माच्छैलाधिधरादिभेदान् विज्ञानस्य मनसो विजृम्भितान् जानीहि । यथा स्वप्ना मानसवासनाविजृम्भितास्तथा जानीहीत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति 'असत्संकल्प नामयम्' इति । यत्तु सर्वं समाप्नोपि ततोऽसि विद्यामलं भवति यद्वा सर्वं इत्यनुसारात् ज्योतिरादिपदानि तद्व्यापकपराणि, द्वितीयश्लोके च विज्ञानविजृम्भितानीत्यस्य सत्तेत्ययानुसारात् विष्णुवीक्षणविलसितानीत्यर्थः । अतो न जगतो ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वपरतैतद्वचनस्येति, तदसत्, सर्वं समाप्नोपि तादात्म्येन व्याप्नोषीत्यर्थसभवेन कथञ्चित्सर्वशब्दस्य तत्र विष्णुबोधकतया उपपादकत्वेऽपि प्रकृतज्योतिरादिपदानां तद्व्यापके लक्षणाकल्पनस्यानुचितत्वात् । परमात्मजगतोर्भेदेऽपि तस्य भगवद्दीक्षणजनितत्वानुपपादकतया तत इत्यनेन पूर्वाभिहितार्थस्य वक्ष्यमाणार्थे हेतुत्वेनोपन्यासस्य सदर्भविरुद्धत्वाच्च, मृदभिन्नस्यापि घटादे मृदि सत्त्वदर्शनाच्च । उक्तार्थदाढ्याय तस्य ज्ञानैकनिवर्त्यतामाह— 'यदा तु सिद्ध

सर्वकामावाप्तिं वा अपेक्षते । एकवाक्यत्वसम्भवे वाक्य-
भेदकल्पना चाधिका । एव विष्णुरेवैक मत्य तत्र
च सर्व जगदध्यस्तमिति चोर म्याणुरित्यादिवन् ज्यो-
तांषि विष्णुरित्यादिनिर्देश — इत्युपदिष्टम्, तत्रामभावना-
निरामाय युक्तिमप्याकर्षयति— ‘वस्तुवस्तु किं कुत्रचिदादि
मध्यपर्यन्तहीन सततैकरूपम् । विज्ञानमेक निजकर्मभेदा-
द्विभिन्नचित्तैर्नृधा व्युपेतम् । यथा-यथात्व द्विज याति
भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् । महाघटत्व घटत
कपाले कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणु । जनै स्वकर्मस्तिमिता-
त्मनिश्चयैरालक्ष्यत ब्रूहि किमत्र तत्त्वम् । तन्मात्र विज्ञा
नमृतेऽस्ति किञ्चित् कञ्चित् कदाचित् द्विज वस्तुभूतम्’
इति । आदिमध्यपर्यन्तहीन सततैकरूप वस्तु कुत्रचिन्
दृश्यवर्गे अस्ति किम्, किमिति आश्लेष, अधिगादि
दृश्यस्य नश्वरत्वात् । अवयवादीनां न किञ्चिदपीदृश
दृश्यमस्तीत्यर्थ । तत किमत आह— यदन्यथात्व प्रा
क्सिद्धरूपाद्रूपान्तर उत्पत्तिनाशाद्यवस्थान्तर भूया याति
न तत् तथा, न तद्वस्तु पारमार्थिकमिति यावत् । एव
व्याप्तिमुपपाद्योपनयनिगमने दर्शयति— तत्र विकारि
वर्गेऽर्थे तत्त्व कुतोऽबाधित वस्तु कुत न कुतोऽपीत्यर्थ ।

यत् सततैकरूपं विज्ञानं वस्तुपदवाच्यं तद्विपरीतं जडमत-
 त्पदवाच्यमिति अनेनोच्यते इति, तदसत्; एवं सततै-
 करूपम् आदिमध्यान्तहीनं वस्तु तदन्यत् अवस्तिवति अने-
 वे पूर्णतया क्वचिदपि जडवर्गे एतादृशं वस्त्वस्ति किमिति
 तत्रप्रतिश्लेषवैयर्थ्यात्, अव्याकृताकाशादेर्जडस्यापि सततैकरू-
 पतायास्त्वदभिमतत्वेन जडमात्रस्य वस्तुत्वप्रतिश्लेषायोगाच्च ।
 यदपि विशिष्टं प्रति विशेषणादेरुपादानतया व्याकृतादेरपि
 क्वचिद्विशेषणत्वात् विशिष्टस्य विशेषपरिणामितास्तीत्युच्यते,
 'तदा जीवादेरपि अपरिणामिता दुरुपपादा, परिणामितयावगते
 वस्तुपदप्रयोगाच्च । मम तु सन् घट इत्याद्यध्यक्षेण याघानुप-
 लम्भाच्च तत्र वस्तुपदप्रयोग उपपद्यते । तत्त्वविदामपि 'पञ्चा-
 दिभिश्चाविशेषात्' इति न्यायेन तदुपपत्तिः । अकस्मा-
 देवान्न वस्तुपदवाच्यतदवाच्यव्यवस्थाकरणस्य संदर्भविरु-
 द्धत्वाच्चेत्यादि दिक् । उक्तमर्थं लोकशास्त्रादिसिद्धान्तर्या-
 नादाय द्रढयति महाघटत्वमित्यादिना । या महाघटत्वं
 भावभवित्रोरभेदात् घटः या कपालिका, ततः पूर्णरजः
 अत्र तत इति अभिमममाकृष्यते, महीशब्देन पिण्डावस्था
 पृथिव्युच्यते । स्वकर्मणा स्वीयेन कर्मज्ञानप्रतियन्धकदु-
 रितेनालक्ष्यते, अत्र किं तत्त्वमवाधितमस्ति ब्रह्मीत्यर्थः ।

यदि तव सृष्टिका सती घट सन्नित्याद्यध्यक्षबलेन अर्थक्रियाकारित्वादियुक्त्या वा यदि जगत्सत्यत्वसाधनामि लाषोऽस्ति तर्हि ब्रूहीति तन्निरास च श्रुतितर्काभ्या करिष्या मीति भाव , लोकेऽपि स्वपक्षसाधनपरेण पर प्रति यद्यस्ति विपरीतार्थसाधनशक्तिस्तर्हि ब्रूहीति व्यवहारदर्शनात् । उक्तार्थस्योपसंहारस्तस्मादिति । नन्विदमप्यविकारस्य जी वस्यापि श्रुतितर्कप्रमितत्वात् सर्वं विष्णुरेवेति प्रतिज्ञा न घटते इत्याशङ्क्याह विज्ञानमेक निजकर्मभेदाद्विभिन्नचित्तैर्बहु धा व्युपेतम् इति । एक सजातीयद्वितीयशून्यम् एव अपि ज्ञान विभिन्नचित्तैरुपाधिभि निजकर्मभेदात् अन्त करणगताना कर्मणा कार्याणा भेदात् वैलक्षण्यात् बहुधा बहुभावेन व्युपेत ज्ञात भवति । तथा चान्त करणगतसुखादिवैचिभ्य तदुपा धिके आत्मन्यारोप्य तत्र बहुभावो ज्ञाप्यते । तथा चोपाधिके एवात्मनि गगनस्येव घटमणिकमल्लिकाद्युपाधिकृत इति नोक्तप्रतिज्ञामद्ग इति भाव ॥

यत्तु विज्ञानस्वरूपो जीवो दहादिभेद प्राप्नोतीति वस्तु पदवाच्यो न स्यादिति शङ्कानिरासाय विज्ञानमित्यादि तथा चानादिकर्मप्रवाहरूपावित्याभिन्नचित्तैरभ्युपेत देवत्वादिक न तु स्वाभाविक इति भाव इति, तन्मन्दम्, तथा सति निज

कर्मभेदादित्यनेनैव सामञ्जस्ये विभिन्नचित्तैरित्यस्य वैय-
 र्थ्यात् । किं च देवत्वादेः स्वाभाविकत्वाभावे ह्यागन्तुकतदा-
 त्मकविशेषावाप्या परिणामिता जीवस्य कथं वारिता ।
 पूर्वरूपहानेन रूपान्तरप्राप्तिलक्षणः परिणामोऽपि तत्र दुर्वारः,
 मनुष्यत्वादिहानेन देवत्वादिप्राप्तेरुपगमात् । मनुष्यत्वादिकं
 चेतनेऽप्यस्तीति हि तवाग्रहः । एवं केवलस्य विशिष्टात्मना
 विपरिणामोऽपि तत्रेष्ट इति ॥

ननु जीवस्याशुद्धत्वाविद्यामलिनत्वशोकलोभादिसङ्गित्वा-
 नेकत्वपरिणामित्वादिधर्मवतः कथमस्पृष्टदोषसंबन्धेन भग-
 वता वासुदेवेन अभेदो युक्त इति आशङ्क्य निरस्यति—
 'ज्ञानं विशुद्धममलं विशोमकशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् । परं
 सदेकं परमं परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति'
 इति । अस्य शुद्धमित्यारभ्य परममित्यन्तैर्विशेषणैः उक्तश-
 ङ्कानिरासः ; ततश्चैवंभूवं जीवमनूय वासुदेवातिरिक्तं किमपि
 तत्त्वं नास्तीति प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहाय तत्र परवासुदेवेनैक्यम-
 खिलवेदसारमूलं शिष्यवत्सलो भगवान् पराशर उप-
 दिशति— परेशः स वासुदेव इति । ननु विष्णोरव्य-
 तिरिक्तं ज्योतिरादि सर्वमिति प्रतिज्ञाय तन्निर्वाहाय जीवे
 शुद्धसाक्षिणि श्रीपरवासुदेवप्रवचनस्य च फलमाह— यच्चैत-

दित्यादिना । एवं च मद्भाष्य एवं भवता मयोक्तो ज्ञानं यथा
 सत्यममत्यमन्यम् इति, स्पष्टमेव जटम्य मिथ्यात्वे प्रतिपा-
 दमाने कथं पूर्वापरमंद्भेधिकृतम् 'अन्यदमन्यम्' इत्यादि-
 म्थलीयानामसत्यादीनां परोक्षार्थपरत्वं युज्यते । एवं तत्रैव
 ब्राह्मणरहोगणसंबादेऽपि प्रपञ्चमिथ्यात्वकथनपूर्वकमात्मै-
 क्योपदेशो दृश्यते । तथा हि— रहोगणो नाम राजा
 परमार्थजिह्वाभया कपिलं परमधिं प्रति यियासुः मार्गे
 शिषिकावहनाय विष्टिगृहीतं जान्मवेषप्रतिच्छन्नम् अधिगत-
 परमार्थं ब्राह्मणमत्वरितगामिनमवेक्ष्य पप्रच्छ 'किं श्रान्तोऽस्यत्पमध्वानं त्रयोढा शिविका मम विनायाममहो
 न त्वं पीवानपि निरीक्ष्यमे' इति । ततश्च 'नाहं पीवा न
 चैवोढा भवतः शिविका मया न श्रान्तोऽस्मि न चायासः
 सोढव्योऽस्ति महीपते' इति प्रत्युक्तः प्रत्यश्रविरोधादिद-
 मनुपपन्नमिति ब्रुवाणः, न मया शिविका त्वं वोह्यते, भूमिः
 पादौ वहति, पादौ जह्वे वहतः, एवंक्रमेण स्कन्धः शिविकां
 सा च राजसक्षिकं देहं वहति । प्रणम्य वयमेव भूतै-
 रूक्षाम, भूतानि च गणैः, ते च कर्मवश्याः, कर्म चावि-
 द्याहेतुकम्, तच्च समस्तप्राणिसाधारणमिति रीत्या 'त्वयोढा
 शिविका मम' इत्यादिकं दूषयित्वा, आत्मा नित्योऽक्षरः

शान्तो निर्गुण प्रकृते पर । प्रवृद्धत्रयपचयो नास्य एकस्या-
 खिलजन्तुषु । यदा नोपचयस्तस्य नैवास्त्यपचयस्तदा ।
 त्वया पीवानसीति त्वेकया युक्त्या त्वयेरितम्' इत्यभिधाय,
 'श्रमश्च भारोद्धहने' इत्यादिकमपि न युक्तम्, देहादिभ्य करणे-
 भ्योऽतिरिक्तस्य अवाहकस्य श्रमायोगात् । यद्यवाहकत्वेऽपि
 वाहकसाक्षितामात्रेण श्रमस्तदा शिविकास्थितस्य तवापि
 तत्साक्षित्वात् श्रमो दुर्वार इति प्रत्युक्त, तादृशोक्या च
 अयं जात्मरूपप्रतिच्छन्नो महानेवात्मविदिति विदित्वा शि-
 विकातोऽवतीर्य पादप्रणिपातपूर्वकं प्रसाद्य 'कथ्यता को
 भवानत्र जात्मरूपधर स्थित । को भवान्यन्निमित्तं वा
 यदागमनकारणम् । तत्सर्वं कथ्यता विद्वन् महा शुश्रूषवे
 त्वया' इति पप्रच्छ । ततश्च तदीयप्रभस्वण्डनामुत्पेनैव पर-
 मार्थोपदेशेन तमनुजिघृक्षु ब्राह्मण उवाच- 'श्रूयता सोऽह-
 मित्येतद्वक्तुं भूय न शक्यते । उपभोगनिमित्तं च सर्वत्राग-
 मनक्रिया । सुखदुःखोपभोगौ तु तौ देहाद्युपपादितौ ॥
 धर्माधर्मोद्भवौ भोक्तुं जन्तुर्देहादिमृच्छति । स तत्रैव
 हि भूपाल जन्तो सर्वस्य कारणम् ॥ धर्माधर्मौ यतस्तस्मा-
 त्करणम् पृच्छयते कुत' इति । तदुपश्रुत्य इतरत्सर्वं मया
 विदितं सोऽहमिति वक्तुं कुतो न शक्यत इति पृष्टवति पुना

राजनि ब्राह्मण उवाच । शब्दोऽहमिति दोषाय नात्मन्येष
 तथैव तत् । अनात्मन्यात्मविज्ञान शब्दो वा भ्रान्तिलक्षण ।
 जिह्वा ज्ञवीत्यहमिति दन्तोष्ठौ तालुके नृप । एते नाह
 यत सर्वे वाक्निष्पादनहेतव । किं हेतुभिर्वदत्येषा वागेवाह
 मिति स्वयम् । तथा पीवानसीत्येतद्वक्तुमिस्थ न युज्यते ।
 पिण्ड पृथग्यत पुस शिर पाण्यादिलक्षण । ततोऽह
 मिति कुत्रैता राजन्सज्ञा करोम्यहम् । यश्चोऽस्ति पर
 कोऽपि मत्त पार्थिवसत्तम । तदैपोऽहमय चान्यो वक्तुमेव
 मपीष्यते । तदा हि को भवान्सोऽहमित्येतद्विफल वच
 इत्यादि । अत्र को भवानिति प्रश्नन प्रष्टव्यतिरिक्त एव
 प्रश्नविषय इत्यवगम्यते, अन्वया प्रष्टुरधिगतस्वस्वरूपस्य
 वक्तुरि को भवानिति प्रश्नायोगात् । तथा च सोऽहमित्या
 त्मानमधिकृत्य उत्तर न सम्भवति, आत्मभेदाभावेन प्रष्टव्य-
 तिरिक्तस्यात्मनोऽहशब्देन निर्देशायोगात् । नाप्यात्मान्य
 विषयमधिकृत्योत्तर सम्भवति, प्रश्नो हि को भवानित्याकारक,
 तत्र च भवच्छब्दश्च संबोध्यवाची, संबोध्यता च चेतनस्यैव
 युज्यते, तथा च चेतनविषयक प्रश्नमुपगत्य अचेतनालम्बन-
 मुत्तर कथं दातुं शक्यते— इत्यभिप्रायेण ‘शब्दोऽहमिति
 दोषाय’ इत्यादिकमुच्यते । आत्मनि अहशब्दो न दोषा-

येति यस्त्वयोक्तं तत् तथैव ; तथापि त्वदीयप्रश्नानुसारि
सोऽहमिति उत्तरं तु न घटते, यतो भवदन्यो मदभिज्ञो
यः तमालम्ब्योत्तरं देयमिति हि प्रश्नस्वारस्यादवगम्यते ।
यस्तावद्भवतोऽन्यो जडो वागादिः स नाहम् ; तथा च
भवदन्यजिह्वादिभिरहमिति यदि ब्रवीमि तदा अनात्मनि
जिह्वादावात्मविज्ञानमात्मज्ञानसाधनमहंशब्दो भ्रान्तिलक्षण
एव भवति, वाकारस्यावधारणार्थत्वात् । तदेवोपपादयति—
‘ जिह्वा ब्रवीत्यहम् ’ इत्यादिना । ननु जिह्वादीनामचेतनानाम-
हमिति संज्ञा प्रत्यविषयत्वेऽपि आत्मैवाहमित्युच्यतां तत्राह—
यद्यन्योऽस्तीत्यादिना । परो देहादिविलक्षणः कोऽपि मत्तो-
ऽन्यो यद्यस्ति तदा एषोऽहमयं चान्य इति वक्तुमपीष्यते,
तदेव नेत्याह—यदा समस्तदेहेष्विति । ननु मनुष्योऽहं प्राण-
णोऽहं देवोऽहं इत्यबाधितप्रत्यक्षेण शरीरादीनाम् अहं-
त्वावगाहनात् शरीरादयो बुध्यन्ताः कथं नात्मेत्याशङ्क्य,
देहादीनामसत्यत्वात् आत्मनश्च सत्यत्वात् सदसत्तोरैक्यायो-
गात् न देहादीनामात्मत्वमित्याह— ‘ त्वं राजा शिविका चैयं
वयं वाहपुरःसराः । अयं च भवतो लोको न सदेतन्नृपो-
ष्यते ’ इति । देहादीनामसत्त्वं विकारित्वहेतुना प्राञ्ज्याप-
त्त्वमित्यादिना दर्शितम् ; तथैवात्रापि दर्शयति— ‘ शुभ्राहारु

ततश्चेय शिषिका त्वदधिष्ठिता । क वृक्षसज्ञा यातास्या दारु-
सज्ञाथवा नृप' इत्यादिना 'ष यात छत्रमित्येष न्याय-
स्त्वयि तथा मयि' इत्यन्तेन ॥

यत्तु नन्वस्तु देहादिव्यतिरिक्त एवात्मा अहपदवाच्य
इत्याशङ्क्य, तस्य सर्वभूतेषु स्थितस्य ज्ञानादिरूपेणैकाकार-
त्वात् व्यावर्तकजात्याद्यभावात् सोऽहमिति भ्रमप्रतिवचने
न युज्येते इत्याह— यद्यन्योऽस्ति इत्यादि । परो विलक्षणो
जात्यादिना सर्वदेहेषु देवादिदेहेषु एक एकाकार, व्य-
त्तिनानात्व स्वीकृत्य आकारभेद एव निषिध्यते, अन्यथा
एकस्मिन्नन्यपदप्रयोगो न स्यात्, 'निरञ्जन परम साम्य-
मुपैति' इत्याद्यनुसारात् ईशस्यापि ज्ञानानन्दादिना मदै-
काकारत्वादिति भाव । तदेवाह— पुमान्न देव इत्यादीति ।
पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादप । शरीराकृतिभे-
दास्तु य एते कर्मयोनय ' इतीति ॥

तदसत्— त्वन्मते मनुष्यत्वादिजातेरात्मन्यपि स्वी-
कारेण स्वरूपसबन्धरूपजनेरपि स्वीकारेण मनुष्यत्वा-
दिवचैत्रत्वादेरपि आत्मगततया पुरुषान्तरार्थानोत्पत्तेरपि
तत्र सभाविततया चैत्रोऽहममुष्य पुत्र इति प्रतिवचने
बाधकाभावात् । एते धर्मा आगन्तुका इति चेत्, किं

चातः ! अघाधितवस्त्वबलम्बनेन प्रतिवचनोपपत्तेः । म-
 न्मते तु परमार्थं बुधोपधिपोः एवंविधमुत्तरं न घटते ।
 अपि च 'तत्र चोत्सृष्टेद्देहोऽसौ जज्ञे जातिस्मरो द्विजः ।
 सदाचारवतां शुद्धे योगिनां प्रवरे कुले । सर्वविज्ञानसंपन्नः
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वविन् । अपश्यत्स च मैत्रेय आत्मानं
 प्रकृतेः परम् । आत्तनोऽधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने ।
 सर्वभूतान्यभेदेन स वदशं तदात्मनः' इत्यादिना ब्राह्म-
 णस्य सर्वशास्त्रार्थतत्त्वात्मव्याभास्यसाक्षात्कारवत्त्वादिविशो-
 धितत्वेन, त्वया च जीवेऽपि त्रिदात्मकशरीरवति स्वा-
 भाविकदेवमनुष्यत्वादिजातिभेदस्वीकारेण यथायथं देवो
 नरो वा अहमिति वक्तुं शक्यत्वेन सर्वजीवानां ज्ञाना-
 नन्दादिना एकरूपत्वेऽपि सोऽहमिति प्रतिवचने कानुप-
 पत्तिः ! 'पुमान् देवो न नरः' इत्यादेरसंगतिश्च । पर-
 इति च प्रकृतिविलक्षण इत्येवोच्यते, आत्मानं प्रकृतेः
 परमित्यस्मिन्नेव प्रकरणे बहुधाक्तेः । 'निरञ्जनः परमं सा-
 न्पमुपैति' इत्यस्य च 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्याद्य-
 नुसारात्समं सर्वव्यापकं ब्रह्मोच्यते तद्भावमुपैतीत्यर्थः ।
 यद्यपि मुक्तेः प्रागपि साक्षिणो ब्रह्माभिज्ञतास्यैव तथापि
 सा न परमा अविद्याशुभाधिकृतभेदकल्पितत्वात्, तदपाये

तु परममाम्य सपद्यते इत्यभिप्रायेण परममित्युक्ति , अन्यथा मुक्तम्यापि जगद्ध्यापागनिस्त्रिलहेयप्रत्यनीकानन्तक-
 ल्याणगुणाश्रयत्वनिरक्षुप्तसर्वज्ञत्वसर्वनियामकत्ववाङ्मनसा-
 तीतान-नविशेषपरमान-दशालित्वान-याधीनत्वादिगुणशून्य
 तथा यूक्ताविश्राटे मेरुमन्दरादिकतिपयगुणमाम्येऽपि परम
 साम्यम्यैव मुक्तियोगेष्वप्यधमाधमाचेतनपुरुषमाम्यायोगे श-
 क्तशास्त्रम्य मकुचद्विपयत्वापत्ति । किं बहुना ? ब्रह्मादीना-
 मप्यवमिति शास्त्र न स्वरसमापद्येत । किं च परमसाम्य
 नैकविध ब्रह्मादिषु सभवति, मुक्तावपि तारतम्यापगमादिति
 यत्किंचिदेतत् । निरञ्जनादिमात्रेण साम्य तु नोक्तरीत्या पर-
 मम्, निरञ्जनो भवतीत्यनेनैव पूर्णत्वे परममिति च व्यर्थम् ।
 न ह्यञ्जनमामान्याभावेऽपि तारतम्यमस्ति, येन परमपदसा-
 र्थक्य स्यात्, न हि यत्किंचिद्भूटवति भूतले निर्घटमिति
 व्यवहारो युज्यते । 'सर्वभूता-वभेदेन ददर्श' इत्युपक्रमानुसा-
 रेण व्यक्त्यैक्यविवक्षाया एवोचितत्वाच्च । न च विना कारण
 सर्वपदसफोचोऽभेदपदस्य वा जघन्यवृत्त्याश्रयण युक्तम् ॥

एवमेतदुपश्रुत्य परमार्थजिज्ञासुना राक्षा प्रार्थितो ब्राह्मण.
 कर्मफलादीना परमार्थता व्युद्स्य परमार्थमुपदेश प्रष्टुमाह—
 'कर्मयत्नादिक श्रेय परमार्थं तु पृच्छसि' इत्यादिना 'पर-

मार्थो न भेदवान्' इत्यन्तेन । कर्मध्यानादीनां परमार्थतां निषिध्य 'आमुक्तेर्भेद एव स्यात् जीवस्य च परस्य च । मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः' इति मतमपि निरस्यति । 'परमात्मात्मनोर्भेदः परमार्थ इतीष्यताम्' चैकैश्चिदाद्यैः । तदपि मिथ्येत्याह— 'मिथ्यैतद्व्यवहृत्य द्वि नैति तद्रव्यतां यतः' इति । भेदस्य परमार्थसत्त्वे जीवेष्वरात्मकं व्यक्तिद्वयम् प्राग्विद्यादिना तु जीवो ब्रह्मभावमापद्यते इत्युक्तौ अन्यस्य द्रव्यस्य अनारमता स्यात्, सा च विरुद्धा; भेदमिध्यात्वे तु जीवो ब्रह्मातिरिक्तं द्रव्यमेव न भवति; किं तु कालज्ञेऽपि तदेव सत् तथाथात्म्याज्ञानात् भिन्नवदवभासमानः एकज्ञाननिष्पत्तौ निवृत्तभेदो ब्रह्मात्मना भवतीति युक्तमिति । अत एव 'परमार्थो न भेदवान्' इत्युक्तम्; वक्ष्यति च 'द्वैतिनोऽतथ्यदक्षिनः' इति ॥

एवं कर्मफलप्रभृति पराभिमतमुक्तिपर्यन्तानां परमार्थता व्युदस्ता । ततश्च प्राप्तावसरं परमार्थं निरूपयन् प्रतिजानीते शिष्यावधानाय— 'परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतां मम' । परमार्थमाह— 'एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः । जन्ममृच्छादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः । परज्ञानमयोऽवद्विर्नामजात्यादिभिर्बिभुः । न योगवाप्त युक्तो-

ऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यते । तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमय हि तत् । विज्ञान परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिन ' इत्यादि । यत्तु अमद्भिरसमीचीनै नामजात्यादिभि द्वैतिन अवतारान्तर्यामित्वादिना ये भेददर्शिन इति, तदसत्, त्वन्मते अधमाधमदु एतन्न्यतुच्छासदादिपदानामपि ब्रह्मणि समन्वयस्योक्ते, अवतारान्तर्यामित्वादिना ब्रह्मभेदस्य केनाप्यनुपगमात् तन्निषेधानुपपत्ते, विशेषस्यापि भेदरूपताया उक्तत्वात् विशेषमुपेक्ष्य भेदनिषेधस्य कूपपतन यत्नेन परिहृत्य व्याघ्रमुखपतनसाम्याच्च । न हि भेद निषेध्य विशेषाङ्गीकारे कश्चन विशेषोऽस्ति विनामुग्धजनप्रतारणात् इति अन्यत्र विस्तर ॥

एवमपेऽपि निदाघक्रभुसवादे— ते क निवास क गन्तासि— इति निदाघप्रश्रस्य क्रभुणोत्तर कृतम्— ' पुमान्सर्वगतो व्यापी आकाशवदय यत । कुत कुत्र क गन्तासीत्येतदस्यार्थवत्कथम् । कथम् ? सोऽह न गन्ता नागन्ता नैकदेशनिकेतन ' इति । इदमपि च ते विरुद्धम्, आत्मनोऽणुत्वाभ्युपगमात् । यत्तु पुमान् गन्तेत्यादि परमात्मपरम्, सोऽह न गन्तेत्यादि जीवपरम्, तथा च परमात्मन्येव विहरामि तं विहाय गमनादिकं न संभवतीति भाव ; द्वितीये च

सोऽहं तृप्त्यार्थं गमनादिकर्ता न भवामीत्यर्थे इति; तद-
 सत्, आकाशादीनां व्यापकत्वनिश्चयवतामपि क गन्तासी-
 त्यवाधितप्रश्नदर्शनेन अन्यव्यापकताया अन्यदेशगन्तृताया-
 मविरोधितया च क गन्तासीति प्रभानुपपत्तौ बीजाभा-
 वात्; न ह्याकाशादिकं विहायापि गमनं संभवति । मन्मते
 च निभोर्निक्रियत्वात् गमनमनुपपन्नम्; कुत इति प्रभानुप-
 पत्तिश्चापमित्यनेन वार्यते; अयमित्यनेनोपाधितो विविक्तत्वात्
 उपाधिगतक्षुचृद्धादिशून्यतया सार्वकालिकी तृप्तिर्या प्रागुक्ता
 तदाश्रयस्य परामर्शत्; तथा च नाहं गन्तेत्यादेर्व्याप्त्युत्सै-
 वोपपत्तौ तृप्त्यर्थमित्यध्याहरोऽपि नाश्रयणीयः । एवं कुतो
 गन्तासीत्यंशे पूर्वाधोपात्तस्य परमद्वयगतव्यापकत्वादेरहेतुतया
 तन्मात्रमभिधाय कुतो गन्तेति प्रभांशखण्डनायोगश्च । सोऽहं
 न गन्तेत्यनेन तत्खण्डनं क्रियत इति चेन्न, तथापि पूर्वश्लोक
 'एव कुतः कुत्रेति प्रभद्वयखण्डनस्य हेत्वलाभेन संदर्भवि-
 रोधस्य दुरुद्धरत्वात् ॥

एवम् 'निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत्' इत्यत्र भ-
 द्वैतशब्देन नानावस्थाशून्यो विष्णुरुच्यवे; तस्यैव सदैकरूप-
 रूपायेत्युपक्रान्तस्य 'एवमेकमिदं विद्धि न भेदि सकलं
 जगत् । वासुदेवामिधानस्य स्वरूपं परमात्मनः' इति

तस्यैवैकरूपत्वोक्ते , तथा च वासुदेवाभिधानस्य परमात्मन स्वरूपमेवैक सदैकाकार विद्धि , सकल जगदेकाकार न विद्धि, यत एतद्भेदि नानावस्थावदिति व्याख्यानमपि न युक्तम्, एतादृशार्थविवक्षाया वासुदेवमेक विद्धीत्यनेनैव निवाहे रूपत्वमत्रैव बहुलम् आम्नातम्, तथा चेद वासुदेवाभिधानस्य ब्रह्मणो मूर्त्त स्वरूप सकल जगत् भेदि परमात्मव्यतिरेकेण सन्न विद्धि, किं तु एकमभिन्न परमात्मव्यतिरेकेणासदिति विद्धीत्यवार्थ । अध्यारोपापवादाभ्या निष्प्रपञ्चताप्रवृत्तिरित्युपपत्तेरेव वासुदेवस्वरूपत्वकीर्तनम् । इत्थ चोपप्रमानुगुण्यं भवति । यद्वा सकल जगत् जीवजात एक वासुदेवस्य स्वरूप विद्धि, वासुदेवस्येति सगुणब्रह्मोच्यते, तस्य स्वरूपमिति तदीय तात्त्विक रूप विवक्षितमिति ज्ञापनाय एकमिति सजातीयभेदशून्यमित्यर्थ । तथा च प्रत्यक्षादिसिद्धबहुत्वजीवत्वादिना उपलक्षिते साक्षिणि ब्रह्माभेदो ज्ञातव्य इति पर्यवस्यति न तु भेदीति विद्धीत्यर्थ । अयमर्थश्चाद्वैतपरोऽभवदित्यत्र विवक्षित । अत एवाप्रिमम् ' सर्व भूतान्यभेदेन स ददर्श तदात्मन ' इति अद्वैतपरस्वोपपादनस्य गच्छते । अभेदेनेत्यस्य रागद्वेषादिराहित्यनेत्यथवर्णनं तु न सत्, लक्षणाद्यापत्त । 'तथा त्वमपि धर्मज्ञ तुल्या

त्मरिपुबान्धवः । भव सर्वगतं जानन्नात्मानमवनीषते' इत्या-
 धनुरोधात् द्वेषादिराहिल्यमेव भेदशब्दार्थो वाच्य इति न
 युक्तम्, तुल्यात्मरिपुबान्धवत्वे हेतुतयोक्तस्य स्वपरदेहेष्वा-
 त्माभेदानुसंधानस्य लक्षणादिक विनाप्यभेदेन ददर्शेत्यत्र
 विवक्षासंभवे अभेदशब्दस्य लाक्षणिकत्वायोगात् । सर्व
 शरीरेष्वात्मन एकस्यैव सत्त्व सदृष्टान्तमुपपादयति— 'सि
 तनीलादिभेदेन यथैक दृश्यते नभः । भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि
 तथैक सन् पृथक्पृथक्' इति । उक्तमर्थमुपसहरति—
 'एक समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् तदच्युतो नास्ति पर
 ततोऽन्यत् । सोऽहं न च त्वं न च सर्वमेतदात्मस्वरूप त्यज
 भेदमोहम्' इति । यदिह किञ्चिदस्ति अल्पमस्ति तदच्युत
 एव, एवमिह यत्परमस्ति तदपि ततोऽन्यन्नास्ति तस्मात्सो
 ऽहमित्यादि स्पष्टम् ॥

यत्तु एक सन्नात्मा भ्रान्तदृष्टिभिः पृथक्पृथक् देवो
 ब्राह्मण इत्यादिरूपेण दृश्यत इति, तदसत्, अहं देवोऽहं
 ब्राह्मण इति दृष्टेस्तत्र मते भ्रान्तिताया अयोगात् । अहं
 मनुष्य एवेति दृष्टिः भ्रान्तिरिति चेन्न, अहंमिदानीं मनुष्य
 इति दृष्टेरप्यतथात्वात्, अहं सर्वदा मनुष्य एवेति दृष्टि-
 श्च न कस्यापि चार्वाकसमशीलस्य सम्भवति इति चेन्न,

यतस्तत्रापि त्वद्रीत्या अह मनुष्य इत्यादिदृष्टिर्न भ्रान्तिः , यदि देहाभेदावगाहिनी भ्रान्तिः स्यात् तर्हि देहाभेदभ्रान्तिरेव निरसनीयेत्यायातम् , भोमिति चेत् , तर्हि यथा नभो नील दृश्यते एवमात्मापि देहाद्यभिन्नो दृश्यत इत्येव वक्तव्यं न तु पृथक्पृथगिति , सदभविरोधात् । यदपि अच्युत इति अच्युतगताथकमिति तन्न , मुख्यार्थहानापत्तेः । एव स इत्याद्यापि । यत्तु अच्युत इत्यादौ प्रथमा सप्तम्यर्थे इति तदपि न सत् , विनाकारण विभक्तिव्यत्ययादिकल्पनाया अयुक्तत्वात् । पदद्वयलक्षणायामपि न मुख्यार्थत्याग इति अखण्डार्थविचारे वक्ष्याम ॥

‘ विश्व सत्यं मघवानां युवोरिदापश्चन प्रमिणन्ति व्रतं वाम । अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोन्न युजेव वाजिना जिगातम् ’ इति ऋक्संहिताद्वितीयाष्टकवाक्येन देवप्रमितत्वादिरूपतात्पर्यलिङ्गसहकृतेन विश्वस्य मत्तता बोध्यत इत्यपि न युक्तम् , यतो हे इन्द्राब्रह्मणस्पती मघवानां मघवन्तौ , मघमिति धनं नाम , विश्वं सत्यं कर्म तद्भवत्वात् अमोघफलत्वाद्वा सत्यमिति कर्मोच्यते , युवयोरित् भवत्सवन्भ्येव , युवामेवोद्दिश्य कर्माण्यनुष्ठेयानीति भावः , यद्वा विश्वं सत्यं सत्याभिन्नं विश्वं युवयोरित् भवन्नियम्यमेव , अथवा युवयोरित् इदं सत्यं

अमोघम्; अमोघत्वमेवोपपादयति— आपश्चनेत्यादिना ।
चनेत्यव्ययसमुदायः तस्य चैकपदा 'नहि देवो मर्त्यः'
इत्यादौ नहीत्यव्ययसमुदायस्यैव अप्यापकसंप्रदायसिद्धा;
वां युवयोर्व्रतं संकल्पं आपो व्यापनशीला देवता अपि
न प्रमिणन्ति न हिंसन्ति, चनेत्यस्यैकपदत्वेऽपि न क्षतिः;
देवा अपि युवयोर्व्रतं प्रमिणन्ति प्रमागोचरीकुर्वन्तीत्यर्थो-
पगमेपि प्रमात्वस्य व्यावहारिकप्रमासाधारण्येन तद्विषयतायाः
पारमार्थिकतयाप्रतिबद्धत्वात् । नः हविर्दध्यादिकं चरुपुरोडा-
शादिकमन्नं च अच्छ अभिलक्ष्य वाजिना वेगवन्तावश्चाविव
युजा युक्तौ सन्तौ जिगात देवयजनमागच्छतम्; अग्ने-
न्द्राब्रह्मणस्पतिपदेन प्रसिद्धेन्द्रवृहस्पत्योरौषाधिकभेदवतोरौष-
धेरूपयोर्वा ग्रहणमस्तु, सत्यब्रह्माभेदश्च सन् घट इत्यादि-
मानगम्यं तादात्म्यमिति । एवम्— 'शाकमना शाको
अरुणस्सुपर्णं आ यो महश्शूरस्सनादनील' । यद्विकेत सत्य-
मित्तप्रमोघं बहु स्पाहंमुत जेतोत दाता' इति श्रुति-
रपि तत्र प्रमाणम्— उक्त्वा सत्यपदस्य अमो-
घाद्यर्थपरत्वात्; सत्यमित्यस्य हि विवरणं न मोघमिति ।
श्रुतेस्त्वयमर्थः— शाकमना शकमैव शाकम तेन शाकम-
ना बलेन शाकः कर्तुं समर्थः, अरुणोऽरुणवर्णः पक्षी

आगच्छतीत्यध्याहार, उपसर्गश्रुते, यो महो महान् शूरो विक्रान्तः, अनील. अनीह. नीहस्य अकर्ता नहीन्द्रोऽग्निवत् कुत्रचिदपि यज्ञे नीह करोति, एक. सुपर्ण इति रूपकेणेन्द्रमाह, इन्द्र इदमिदानीं कर्तव्यमिति यन् चिकेत तत् सत्यमित् सफलमेव न मोघ न निष्फलम्, स्पर्ह स्पृहणीय वसु धन जयति शत्रुभ्यः सकाशात्, उत अपि च दाता इदाति च रतोतृभ्य, दाता जेतति तृन्, तेन 'नलोक' इत्यादिपट्टीप्रतिषेध । न च सत्यशब्दस्य कर्मपरता अप्रभिद्धा, 'यो वै धर्मं सत्यं वै तृन्, तस्मान् धर्मं वदन्तमाहुः सत्यं वदति' इति श्रुते. । न च वैदिकलौकिकप्रसिद्धिभ्यां सत्यशब्दस्य परमार्थपरतैवोचितेति वाच्यम्, अन्यपरवाक्ये देवताधिकरणन्यायेन भिद्यतोऽर्थस्य प्रमाणान्तराविरुद्धस्यैव वाच्यत्वात् । यल्लवदद्वैतश्रुतिविरुद्धा च जगत्सत्यता । 'प्राधान्यस्य दुरुपतो महानि सत्या सत्यानि करणस्य वोचम्' इत्याद्यापि एषैव रीति, अणेदानीम् अस्य महतस्य त्यस्य सत्यानि महानि महान्ति करणानि कर्माणि प्राबोचमिति तदर्थं ॥ 'सत्यं लोऽस्य महिमा गृणे शबो यज्ञेषु विप्रराज्ये' इत्याद्यापि, सोऽस्य महिमा सत्यं. अमोघस्तं विप्रराज्ये प्राक्ष्यप्रधानेषु यज्ञेषु शब.

शमुद्दिश्य गृणे स्तौर्मात्यर्थं । 'कविमंतीषी परिभू स्वयं-
भूर्याथातध्यतोऽर्थान्ध्यदधाच्छाश्वतीभ्य सनाभ्य' इत्य-
स्यापि; कवि, क्रान्तमतीत दृष्टवान् यतश्च मनसा ईष्टे
ऊहापोहकुशल, यतश्च परिभू पूर्वसृष्टविपरीतसृष्टिमि-
च्छतामसुराणा परिभवसमर्थं सद्भावनसमर्थं, ततो हेतो-
र्थाथातध्यत यादृशतादृशभाव प्रतिसंधाय अर्थान् व्यद-
धादित्यर्थं, यथातध्यपदस्य परमार्थपरत्वे तु यथापदम-
नर्थकम् । एव च जगत्सत्यताया न कापि श्रुति प्रमाणम् ॥

वस्तुतः परोदाहृता व्यासस्मृतिरपि नात्माक विरुद्धा ।
तथाहि— अद्भुतत्वात् सत्त्वासत्त्वादिना दुर्निरूपत्वादिनि-
र्वाच्यं येत्य ब्रह्मैव न तद्व्यतिरेकेण सदित्यर्थं । चित्त-
चेतनोऽपि ब्रह्मैव, एतद्विभ्र तत एव सत्त्वासत्त्वादिना विचा-
रासद्त्वादेव अचिन्त्यमतर्क्यमज्ञेयमुच्यते, विकारित्वाच्च
जगत् न सदित्याह— जगतावित्यादिना । जडत्वादपि न
सदित्याह— अशुभत्वत इति, अनानन्दत्वादित्यर्थं । असता
दुष्टकरणाना बुद्धिगम्यत्वात् बोधाधीनधीविषयत्वादित्यर्थं ;
वेदान्तवेद्ये त्रयानि व्यभिचारवारणाय अधीनान्तम् ।
अमुमेवार्थं स्पष्टयति— नियमेनेत्यादिना । येऽब्रह्मणि स्थिताः
बहिःस्थिता, ते नियमेनासन्तो दुष्टकरणा एव; नियमोक्त्या

नायां तदुपादानकं रजतं स्वयमेव निवर्तते इत्यङ्गीकारान् ;
 किं नाम प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमिति ; न
 च बाध्य जगदित्यत्र किञ्चिन् मानम् इत्यत्र भवकीयमूले जग-
 त्पदं सार्थकमिति जयतीर्थेन व्याख्यातम्— तदसन्— ज्ञानप्र-
 युक्तावस्थितिसामान्याभाषकत्वरूपस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यास्मा-
 भिः शुक्तिरजतादावङ्गीकारान् स्वया तदनभ्युपगमाच्च जग-
 त्पदोपादानवैयर्थ्यात् । किं च न च बाध्य जगदित्यत्र किञ्चि-
 न्मानमिति मूलवाक्यस्य बाध्यपदं ज्ञाननिवर्त्यपरतया व्याख्या-
 येदृशकुम्भवृक्षवल्ग्वनेन शङ्खमापानमकुशलतानिदानम् ।
 आहत्य बाध्यपदस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधपरतया
 व्यक्त्यानमभवान् । यदपि बाध्यत्व बाध्यमित्यङ्गीकारा-
 न् अबाध्यत्वमेव जगति स्यादिति, तदपि न, मममत्ता-
 कयोरपि भावाभावयामानाभावेन बाध्यत्ववति तत्तममत्ता-
 कतदत्यन्ताभावमस्तिऽपि तदन्यन्ताभावस्यापि स्वममानाधि-
 कारणत्वात् नूनसत्ताकाभावप्रतियोगितामभवेन बाध्यत्वस्य बा-
 ध्यतायामपि बाध्यत्वाभाववृक्षाणाबाध्यत्वस्य बाध्यत्वानपा-
 यान् । बाध्यत्वात्यन्ताभावस्तु न परमार्थता बाध्यमाधार-
 ण्यात् । न च व्याप्यवृत्तेस्तदत्यन्ताभावस्य तद्वैदव्याप्यता,
 मानाभावात् । बाध्यभेदोपलक्षित स्वरूपं तु सा भवेत् ।

ब्रह्मण्यारोपिता बाध्यता च बाध्यत्वाभावप्रकारकब्रह्मज्ञान-
बाध्यत्वान् प्रातिभासिकी; अतस्तत्र बाध्यभेदः निर्दाघः ।
स च आत्मस्वरूपः अन्यो वेति अन्यदेतत् । एवं बाध्य-
बाध्यताकत्वेन बाध्यभेदसाधने, स्वज्ञानबाध्यबाध्यताकत्व-
मुपाधिश्चेत्यादि दिक् ॥

यत्तु बाधेन भेदादौ सद्विलक्षणत्व साध्यत इति न
युक्तम्; तथा हि— सद्विलक्षणत्वं नाम सञ्जातिविलक्षणत्वम्,
सन्मात्रविलक्षणत्वं वा । नाद्यः, सदानन्त्यप्रसङ्गात्, जाति-
विशेषस्य त्वया जगति अप्रतिषेधेन बाधापत्तेः; सत्ताजा-
त्यादेरनुपगमेऽर्थान्तरादिप्रसङ्गाच्च; न द्वितीय.— अस्मा-
भिरपि जगति सद्विलक्षणत्वोपगमेन सिद्धसाधनादिति;
तदसत्, प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य सद्वि-
लक्षण्यशब्देन विवक्षितत्वात् । अत्रापि परोक्तदोषाभासा
अन्यत्र निरस्ता इति । यत्तु भेदस्य त्वयाप्यङ्गीकारात्त-
न्निराकरणमयुक्तमिति, तदसत्, यतो निराकरणं पारमा-
र्थिकत्वव्युदासः न त्वत्यन्तासत्त्वव्यवस्थापनमिति । सद्विल-
क्षणत्वस्य मिथ्यात्वे सत्त्वमेव सत्यं स्यादिति तु प्रागेव
दूषितप्राथम्यम् ॥

यदप्यनिर्वाच्यत्वे हेतुकृतं हृदयत्वमात्मन्यनैकान्तिक-

नाया तदुपादानकं रजत स्वयमेव निवर्तते इत्यङ्गीकारान्,
किं नाम प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमिति, न
च बाध्य जगदित्यत्र किञ्चिन् मानम् इत्यत्र स्वकीयमूले जग-
त्पद सार्धकमिति जयतीर्थेन व्याख्यातम्— तदसन्— ज्ञानप्र-
युक्तावस्थितिसामान्याभावकरूपस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याम्मा-
भि शुक्तिरजतादावङ्गीकारान् त्वया तदनभ्युपगमाच्च जग
त्पदोपादानवैयर्थ्यात् । किं च न च बाध्य जगदित्यस्य किञ्चि-
न्मानमिति मूलवाक्यस्य बाध्यपद ज्ञाननिवर्त्यपरतया व्याख्या-
येदशुक्लपृष्ठवत्त्वनेन शङ्काममाधानमकुशलतानिदानम् ।
आहत्य बाध्यपदस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधपरतया
व्याख्यानमभवान् । यदपि बाध्यत्व बाध्यमित्यङ्गीकारा-
न् अबाध्यत्वमेव जगति स्यादिति, तदपि न, समसत्ता-
कयोरपि भावाभावयामानाभावेन बाध्यत्ववति तस्मिन्सत्ता-
कतदत्यन्ताभावमस्वेऽपि तदत्यन्ताभावस्यापि स्वममानाधि-
करणस्यानुरसत्ताकाभावप्रतियोगितामभवेन बाध्यत्वस्य बा-
ध्यतायामपि बाध्यत्वाभावलक्षणाबाध्यत्वस्य बाध्यत्वानपा-
यात् । बाध्यत्वात्यन्ताभावस्तु न परमार्थता बाध्यमाधार-
णयात् । न च व्याप्यवृत्तमदत्यन्ताभावस्य तद्वैदव्याप्यता,
ज्ञानाभावात् । बाध्यभेदोपलक्षित स्वरूप तु सा भवेत् ।

प्रदृष्यारोपिता बाध्यता च बाध्यत्वाभावप्रकारकमद्वयज्ञान-
बाध्यत्वान् प्रातिभासिका; अतस्तत्र बाध्यभेदः निर्यावः ।
न च भात्मस्वरूपः अन्यो वेति अन्यदेतन् । एवं बाध्य-
बाध्यताकत्वेन बाध्यभेदसाधने, स्वज्ञानबाध्यबाध्यताकत्व-
मुपाधिश्चेत्यादि दिक् ॥

यत्तु बाधेन भेदादौ सद्विलक्षणत्वं बाध्यत इति न
युक्तम्; तथा हि— सद्विलक्षणत्वं नाम सञ्जातिविलक्षणत्वम्,
सन्मात्रविलक्षणत्वं वा । नायः, सदानन्वयप्रसङ्गान्, जाति-
विशेषस्य त्वया जगति अप्रतिषेधेन बाधापत्ते; सञ्जाता-
त्वादेस्तुपगमेऽर्थान्तरादिप्रसङ्गात्, न द्वितीयः— अस्मा-
भिरपि जगति सद्विलक्षणत्वोपगमेन सिद्धमाधनादिति;
तदसत्, प्रतिषेधोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य सदै-
लक्षण्यशब्देन विवक्षितत्वात् । अत्रापि परोक्षदोषाभामा-
अन्यत्र निरस्ता इति । यत्तु भेदाय त्वयाप्यङ्गीकारात्त-
निराकरणमुक्तमिति, तदसत्, यतो निराकरणं पारमा-
थिकत्वव्युदासः न त्वत्यन्तासत्त्वव्यवस्थापनमिति । सद्विल-
क्षणत्वस्य सिध्यात्वे गत्वमेव सत्यं स्यादिति तु प्रागेव
दूषितमायम् ॥

यदध्यनिर्वाच्यस्य हेतूक्तं तदसत्त्वमात्मन्यनैकान्तिक-

नाया तदुपादानक रजत स्वयमेव निवर्तते इत्यङ्गीकारात्, किं नाम प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमिति, न च बाध्य जगदित्यत्र किञ्चित् मानम् इत्यत्र स्वकीयमूल जगत्पद सार्थकमिति जयतीर्थेन व्याख्यातम्— तदसन्— ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्याभावकत्वरूपस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यास्माभि शुक्तिरजतादावङ्गीकारात् त्वया तदनभ्युपगमाच्च जगत्पदोपादानवैयर्थ्यात् । किं च न च बाध्य जगदित्यत्र किञ्चिन्मानमिति मूलवाक्यस्य बाध्यपद ज्ञाननिवर्त्यपरतया व्याख्यायेदृशकुसृष्ट्येवलम्बनेन अङ्गासमाधानमकुशलतानिदानम् । आहत्य बाध्यपदस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधपरतया व्याख्यानमभवात् । यदपि बाध्यत्व बाध्यमित्यङ्गीकारात् अबाध्यत्वमेव जगति स्यादिति, तदपि न, समसत्ताकयोरपि भावाभावयामानाभावेन बाध्यत्ववति तत्समसत्ताकतदत्यन्ताभावमस्त्रेऽपि तदत्यन्ताभावस्यापि स्वसमानाधिकरणत्वान्यूनसत्ताकाभावप्रतियोगितासभवेन बाध्यत्वस्य बाध्यतायामपि बाध्यत्वाभावलक्षणाबाध्यत्वस्य बाध्यत्वानपायात् । बाध्यत्वात्यन्ताभावरतु न परमार्थता बाध्यमाधारण्यात् । न च व्याप्यवृत्तेस्तदत्यन्ताभावस्य तद्देहव्याप्यता, मानाभावात् । बाध्यभेदोपलक्षित स्वरूप तु सा भवेत् ।

प्रज्ञाप्यारोपिता बाध्यता च बाध्यत्वाभावप्रकारकप्रज्ञाज्ञान-
बाध्यत्वात् प्रातिभासिकी, अतस्तत्र बाध्यभेद निर्वाध ।
स च आत्मस्वरूप अन्यो वेति अन्यदेतत् । एव बाध्य
बाध्यताकत्वेन बाध्यभेदसाधने, स्वज्ञानबाध्यबाध्यताकत्व-
मुपाधिश्चेत्यादि दिक् ॥

यत्तु बाधेन भेदादौ सद्विलक्षणत्व साध्यत इति न
युक्तम्, तथा हि— सद्विलक्षणत्व नाम सञ्जातिविलक्षणत्वम्,
स-मात्रविलक्षणत्व वा । नाय, सदानन्त्यप्रसङ्गात्, जाति-
विशेषस्य त्वया जगति अप्रतिषेधेन बाधापत्ते, सत्ताजा-
त्यादेरनुपगमेऽर्यो-तरादिप्रसङ्गाच्च, न द्वितीय — अस्मा-
भिरपि जगति सद्द्रव्यैलक्षण्यापगमेन सिद्धसाधनादिति,
तदसत्, प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य सद्रै-
लक्षण्यशब्देन विवक्षितत्वात् । अत्रापि परोक्षदोषाभासा
अन्यत्र निरस्ता इति । यत्तु भेदस्य त्वयान्यङ्गीकारात्त-
न्निराकरणमयुक्तमिति, तदसत्, यथा निराकरण पारमा-
थिकत्वव्युदास न त्वत्यन्तासत्त्वव्यवस्थापनमिति । सद्विल-
क्षणत्वस्य मिथ्यात्वे सत्त्वमेव सत्य स्यादिति तु प्रागेव
दूषितप्रायम् ॥

यद्यनिर्वाच्यत्वे हेतुकृतं दृश्यत्वमात्मन्यनैकान्तिक-

मिति, तन्न, संविद्धिषयत्वरूपदृश्यत्वस्यात्मानि अभावान् । यद्यपि वेदान्तवेद्ये तन्न वृत्तिविषयत्वमङ्गीकार्यम्, तथापि पररीतिपर्यालोचने तदपि नावश्यकम्, शुक्तिरूप्यादौ परेण ज्ञानविषयतामनङ्गीकृत्य ज्ञानाकारतास्वीकारमात्रेण रजत जानामीत्यादिप्रतीतिव्यवहारनिर्वाहोपगमवत् सिद्धान्तेऽपि वेदान्तजन्यवृत्तेरात्माविषयकत्वेऽपि तदाकारतामात्रेणाविद्यानिवृत्त्यादिकार्यस्य निर्बोहु सक्यत्वादित्यभिप्रायेणाचार्या केचिद्वृत्तिविषयतामेव सद्विविक्ततासाधकहेतु मन्यते । विस्तरस्तु श्रुतिमतानुमानोपपत्तौ अनुसंधेय ॥

एतेन आत्मनो दृक्कर्मत्वाभावे वेदान्तजन्यवृत्ते तज्ज्ञानत्व न स्यात्, तथा चाज्ञानानिवृत्तिप्रमङ्ग, न चात्मनस्तद्विषयत्वेऽपि तदाकारता, यतस्तद्विषयत्वमेव हि तदाकारता, नन्वात्मज्ञान नाम आत्माश्रिताज्ञाननिवर्तकतयात्मसर्वन्धिज्ञानमुक्तम्, न त्वात्मविषयकम्, न चात्मनो ज्ञानाविषयत्वे अज्ञानस्यापि आत्माज्ञानत्वं दुर्घटमिति वान्यम्, आत्माश्रिताज्ञानम् आत्माज्ञानमित्यङ्गीकारात्; विषयाश्रित चाज्ञानमङ्गीक्रियत इति चेत्, न, विषयत्वेनैव घटादिवत् प्रज्ञणोऽपि तदनाश्रयत्वात्; अन्यथा

घटादीनामपि तदाश्रयत्वप्रसङ्गात्; तस्मात् प्रमातृगतमेव
 अज्ञानं अहमज्ञो घटमहं न जानामीति प्रत्ययाच्च । तमोवद-
 ज्ञानस्य विषयाश्रितत्वाङ्गीकारे एकेन घटे ज्ञाते तस्यान्यै-
 रज्ञातत्वं न स्यात्; अज्ञानबहुत्वात् नैवमिति चेत्; न,
 तथा सति एकाज्ञाने निवृत्तेऽपि अज्ञानान्तरसद्भावात् क-
 स्यापि घटस्फुरणं न स्यात्; प्रतिपुरुषनियतानियतत्व-
 कल्पने अदृष्टपरकल्पनाप्रसङ्गात्; किं चात्माज्ञानं यथा-
 त्माविषयकेणापि ज्ञानेन निवर्तते घटज्ञानेनापि निव-
 र्तेत; अविषयकत्वाच्च तस्य ज्ञानत्वमपि न स्यात् इत्या-
 दिकमपास्तम्; आकारताया विषयतानात्मकत्वस्य अस-
 अन्यत्त च जयतीर्थादिभिः उक्तत्वेन स्ववचनविरोधात् । तथा
 हि अत्र तावज्जयतीर्थेनोक्तम्— यदाकारं यद्विज्ञानं स तद्वि-
 षय इति प्रभित्तिनिष्ठेयं व्यवस्था इति । यदि हि आकार-
 तैव विषयता तदा भ्रान्तावपि तादृशव्यवस्थाया निरप-
 वादत्वात्; रजतं दृष्टमिति भ्रममाप्तत्वात्; विमतं सत्यं
 दृश्यत्वात् आत्मवत् इत्यपि प्रयोज्यत्वात्; प्रकरणसम इति
 च जडत्ववादिनोक्तम् । श्रुतिरूप्यस्याप्यनिर्वाच्यत्वाभा-
 वात् साध्यविकलो दृष्टान्तः उक्तप्रकारेण दृश्यत्वाभावात्
 साधनविकलश्च इति । तथा च आत्माविषयस्यापि ज्ञा-

नस्य आत्माकारत्वं पररीत्या न विरुध्यते इति युक्तमुक्तम् ॥
इदं तु बोध्यम्— अज्ञानं द्विविध असत्त्वापादकम् अभाना-
पादकं च ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादपूज्य-
चरणानुग्रहलब्धब्रह्मविद्यावैशद्यस्य श्रीमद्ब्रह्मानन्दसरस्वती
सारस्वतसाम्राज्यानुभवसमेधमानयुक्तिशतधारोःसारित-
विपक्षगिरिनिचयस्य भट्टश्याम्वरकस्य कृतिषु
गुरुश्रुतिमतोद्योताख्यं प्रकरणं समाप्तम् ॥

